

NAFARRERAZKO «ROMANCE BAZQUENZE A LA DEUOCION DE MARIA SANTISSIMA» (1656)

Fidel Altuna Otegi

(UPV/EHU)

0. Sarrera*

Bonaparte, Vinson, Dodgson, Urquijo eta beste hainbatek bazterrak ondo miatuta utzi zituztenez geroz, inor gutxik pentsatuko du, honezkero, euskarazko liburu zahar ezezagunik aurkitzea posible denik.² Badirudi Elsoarena bezalako lanak agertzea ere ez litzatekeela gutxi, eta konforme ginatkeela horrekin, edo, are gehiago, oraintxe bertan gustora egingo geniokeela uko balizko inpreso zahar ezezagunen bat aurkitzeko aukera hipotetikoari, baldin eta, hipotesi horiek ahazte aldera, aditzez baino ezagunak ez diren eta galdutzat jo ohi ditugun lan inprimatuak —edo horietarik batzuk— aurrean jarriko balizkigute. Euskarazko inpreso zahar ezezagunik aurkitzeko aukerak hain urriak direlarik, izan ere, egindako truke horretan irabazten aterako ginatke, ene aburuz, eta saria izateko aukera gehien duen loteria txartelari atxikiko genioke.

Zeharka bezala eta honen edo haren aipamenen bitartez ezagutzen ditugun lan horietako bat aurkitzea ere ez delarik, bada, ahuntzaren gauerdiko eztula, euska-

* A. Ibisateri eskerrak eman nahi dizkiot testu honen berri eman didalako, eta artikulua osatzeko behar nuen edozein datu edo laguntza, txikiena ere, emateko bere esku zegoen edozer egiteko beti prest agertu zaidalako. I. Camino, J. I. Hualde eta J. Lakarrari ere eskerrak ematen dizkiet, halaber, testuari buruz beren iritzia emateko hartu duten betagatik. Euskal Herriko Unibertsitatearen eta Espainiako Zientzia eta Teknologia Ministerioaren bi proiekturen laguntza izan du egileak artikulua hau gauzatzeko: «Tradición clásica y textos vascos» EHU 00106.130-HA-8117/2000 eta «Monumenta linguae vasconiae» MCYT 00033.130-14505/2002 (2002-05 bitarteko epean garrantua, 2005-08 bitartean jarraipena daukana).

¹ Moldeko letretan ezarritako testuez ari gara, jakina, desberdina baita kontua aspaldiko inprenta zahar haietako batera iritsi ez ziren izkribuen kasuan. Lazarragarena bezalako muturreko adibideetara iritsi beharrik gabe, ehundaka euskal testu lotan dautza agiritegi eta liburutegietan, beren garaia noiz iritsiko: XVIII. mendearen bigarren erditik aurrerakoak dira gehienak, baina badira zaharragoak ere; erlijio testuak eta batik bat sermoiak dira nagusiki, baina erlijioz landa bestelako gaiak ere lantzen dituzte. Euskarazko literaturaren historian hirugarren edo laugarren mailako garrantzia duten testuak izan ohi dira baina tartean ez da arraroa izaten egile ezagun honen edo haren testuren bat agertzea, hala nola artikulua honen egileari behinola agertu zitzaion bizkaitar klasiko baten testu ezezaguna. Halakoetan, baina, aurkitzaile horri komeni zaio delako klasiko horren ordena bereko ezein aitajauni aurkikuntzaren berri ez ematea eta testua paretako zuloren batean gordetzea, bestela gerta baitakioke argitaratzeko asmotan zebilen testu hura aipatu aitajaun horrek atera duela ikustea, eta, deskuidatuz gero, aurkitzaile abixatu gabe horrek berak utzitako transkripzioaz baliatuz gainera.

razko testu zaharrak aurkitu nahi dituen edozeini ezingo genioke ziurtatu lantegi erraza suertatuko zaionik. Eredu elkor samarra dirudi. *Refranes y Sentencias* bezalako liburuak, hau da, zatika baino ezagutzen ez ditugunak osatzeari buruz ere beste hainbeste esan dezakegu: garestiak daudela halako balentriak. Ezagunak diren liburuen edizio galduak aurkitzeak, aldiz, ez du beharbada hainbesteko garrantziarik, ez behintzat aurreko kasuek duten adinakorik; Etxepareren bigarren edizio galdua eskuratzea adibidez, ez litzateke, dena dela, inportantziagatik ez ezik baita zailtasunaren aldetik ere, lorpen makala.

Denboran gure garaiotara gerturatu ahala testuen bilaketa lan hori erraztu egiten dela pentsa genezake. Gipuzkerazko XVIII. mendeko panoramari begiratu bat ematen badiogu, adibidez —bibliografia aldetik ezagunena zaidan eremu eta garaia aipatzearren—, Kardaberazek 1744an argitaratu zuen lehen liburu haren ale bakar eta ez osoa dugularik, eskertzekoa litzateke hura osatuko zuen beste aleren bat agertzea. Antzeko zerbait esan daiteke ezagunak izan arren edizio galdu bat edo beste duten lanei buruz. Adibidez:

- a) Alkizako Juan de Irazuak 1739an —Hernialden erretore zegoela— dotrina bat argitara zuelarik, 1742an ateratako bigarren edizioan aldaketak zirela badakigu (Irazuak berak eginak izan daitezke): *Pascoa* (33) > *Pazcoa* (33), *certaz* (18) > *certzaz* (00), *cerren* (49) > *ceren* (49), *egunoroco* (03) > *eguneroco* (00), etab. Aditzetan bada zenbait aldaketa deigarriago: *diozcatzu* (1739: 25) > *diuzcatzu* (1742: 26), *dator* (1739: 41) > *diatorde* (1742: 41), etab. Bigarren edizio honen ale bakarra zirudiena, Berlingoa, 1945az geroztik galduzkat jotzen delarik, baina, aldaketa horiek noraino iristen ziren ezingo dugu jakin beste alerik agertzen ez den bitartean.²
- b) «Franciscu Xavier Láriz apaizac» Donostian argitara zuen lehen aldikoz bere dotrina, 1757an, eta hamasei urte geroago, 1773an, Madrilén atera zuen bigarren edizio elebiduna, euskaraz eta gaztelaniaz. Bigarren edizioa oso ugaria den bitartean, badirudi lehen edizioko alerik ez dela aurkitzen, eta donostiar batek idatzitako testu zahar bakan horietako bat delarik, eta gainera, testu gutxitan bezala, azentua markatu izana posible denez, lehenengo edizio horrek izan zezakeen zer erakutsia. Gogora dezagun, horrekin lotuta, 1773an dotrina «lendaníc landuagoa ta ascoz gueiagotua» argitara zela portadan esaten zaigunez.³
- c) Hirugarren Pedro Joseph de Aldazaval y Murguia Debako apaizak idatzitako lanetako baten kasua ere aipa dezakegu. Bederatziurrena argitara zuen, 1768an, Itziarko Ama Birjinaren omenez, baina lehen edizio honen alerik ez dugu eta bai, ordea, 1790eko bigarren edizioko hiruzpalau. Hizkuntza aldetik izan lezakeen interesa ikusirik —*Jesusa* ‘Jesus’ (17), *jaquiunde* ‘jakinduria’

² Dodgsonen liburuxka bat erabili dugu bigarren edizioaren datuak eskuratzeko (Dodgson 1901).

³ Gipuzkoako Artziprestazgo Nagusiak Astetearen itzulpen berri baten bi edizio atera zituelarik, 1867 eta 1879an, Larizen lehen edizioa erabili omen zuten esku artean itzulpen horretaz arduratu zirenek (Gorostegui & Zelaya 1881: 13). Bigarren edizioari dagokionez: Láriz, Francisco Xavier de, 1773, *Cristau dotrinaren explicacioa. Explicacion de la doctrina cristiana*, Madril, Antonio Sancha.

(07), *epeñi* ‘ipini’ (05), *zidin* ‘zedin’ (09), *aguiz* ‘hagitz’ (30), *ziutzun* ‘zizkizun’ (22)...— mereziko luke lehen edizio hura eskuratzea, izan ere, aurreko zerrendan tartekatuta gipuzkera zaharreko zenbait ezaugarri daudelarik, bali-teke lehen edizio hartan ezaugarri horiek ugariagoak izatea.⁴

Hauetako bat edo beste agertzeari, bada, litekeena deritzogu eta merezi luke hango edo hemengo liburutegiak hauen bila arakatzea. Baliteke, ordea, lehenago aipatu dugun euskal testu zaharren alegiazko gure ehiztari horrek, egonarri gutxikoa delako edo, arrakasta ziurragoa nahi izatea. Zerbait egin al lezake? Baietz dirudi. Halakoentzat ehiza leku aproposa izan daitezke, esate baterako, ospakizun eta festa zenbait aitzakiatzat hartuta garai batean ohikoak izan ziren poesia bildumak.⁵ Nagusiki erdaraz idatzita egon ohi diren arren sarritan gertatzen da —ospakizun edo festa horrek zuen garrantzia eta hedaduraren erakusgarri— bestelako hainbat hizkuntza ere agertzea, eta halakoetan, hizkuntza «bitxiak» daudenean, euskarak ere bere tartea izaten du batzuetan.⁶ Euskarazko testu zaharrak aurkitzeko aukera handiago horren trukean, dena dela, zenbait gauzari uko egin behar izaten zaio zerga moduan edo: aurkitutako testua laburra izango da, ezinbestez, eta gehienetan, gainera, hobe izaten da kalitate kontuez ahaztea. Baina baliteke testuak ezusteko bat edo beste ekartzea ere: Larramendiren poesia baten edizio ia ezezagun batekin topo egin daiteke, edo hizkuntzaren aldetik harribitxi bat edo beste aurkitu.

Orrialde hauetara dakargun testuak ere poesia bilduma horietako batean du, hain zuzen, jatorria, Ama Birjina Sortzez Garbia ospatu eta goratzeari eskainitako liburu batean.⁷ Bartzelonan 1656an argitaratua da eta oraintxe arestian aipatu

⁴ Aldazaval y Murguia, Pedro Joseph de, 1790, *Ama Virgina Santissima Yciarcuaren bederatzi urrena*, Tolosa, Fermin Huarte. Bigarren edizio honen azalean aipatzen da lehen edizioa.

⁵ Artikuluaren hasieran esan den bezala euskal bibliografiaren alorra aspaldi xamarretik landua izan delarik, izan ere, osoki euskaraz idatzitako testu luze edo liburuak baino errazagoa baita, gaur egun, poesia bilduma horien tankerako erdarazko testuetan txertaturiko euskal testu zaharrak aurkitzea, gogoan izanik, hori bai, beti ere inprimatutako testuez ari garela, eta ez bestelakoez. Cf. 1. oharra.

⁶ Mitxelena *TAV*en horrelako lau testu badakartza: «Poesías premiadas en Pamplona en 1609» (111), «Poesía premiada en Pamplona en 1610» (118), «Elogio de Fabri de Peyrasc» (131), «Elogio fúnebre de Felipe IV» (136). Zerrenda horretan jada halako testuek jorratu ohi dituzten bi gai nagusiak ageri zaizkigu: erlijioaren ingurukoak ditugu batetik, eta bestetik, berriz, pertsonaia ezagunen bizitza eta heriotzari dagozkionak. Horrelako idazlanek, bestalde, poesia lanak ez ezik, egin-dako festen prosazko deskribapen edo sermoi distiratsuak ere izaten dituzte gehienetan, baina horiek, nonbait, eginkizun serioagotzat zituztenez, gatzelania edo latina erabili ohi zuten halakoetan.

⁷ Gasteizko Apaizgaitegiko A. Ibisate izan da testu honen berri aurkitu eta guri helarazi diguna. Ibisatek espainiar literaturaren bibliografia bateko gaikako aurkibidean topatu du arrastoa «poesías en idioma vasco» aipamenari jarraituz. Bibliografian euskarazko testua daraman liburua deskribatzen da eta hor diren poesia gutzien zerrenda eskaintzen: 33-34. zenbakiak hartzen dituzte euskarazko poesiak eta beronen itzulpenak. Francisco Bustamante ematen zaigu hor euskal testuaren egileztat eta liburu bereko poesien zerrendan egile beraren beste bi erdarazko komposizio ere badirela ikus dezakegu: «Glosa» (7. zb.), «Siguidillas» (36. zb.). Cf. Simón Díaz 1992: 86-88. Bibliografia honen egileen aurkibidean aurrekoek gainera egile beraren beste lan bat ere badator: 1652ko soneto bat erdaraz. Cf. Simón Díaz 1992: 167-68. Azkeneko honen aipamen zaharrago bat ere badaukagu, 1653ko beste erdal soneto batekin batera, bibliografia beraren beste ale batean, eta egileari buruz bertan zera irakur dezakegu: «Comisario de muestras de la Artillería del ejército de Cataluña». Cf. Simón Díaz ²1973: 700.

diren patroï nagusi horiei erantzuten diela esan daiteke: orrialde pasatxo baino ez du hartzen luzeraz, eta literatur kalitatearen aldetik ere eskas eta lander ageri zaigu.⁸ Egilearen aldetik eta hizkuntzari dagokionez ere ezer gutxi du aipagarri, eta, beraz, garrantzi handirik gabeko testua dela esan genezake.⁹ Zernahi gisaz ere, XVII. mendeko euskal testu zahar baten aurrean gaudenez, dataren ezaugarri horrengatik besterik ez bada ere uste dugu «romance bazquenze» honek merezi dukeela ezaguna izan dadin, eta horrengatik ekarri dugu omenaldi liburu honetara.

1. Liburua

Bartzelonan 1656an argitaratua da euskarazko poesia hau daraman liburua, lehenago ere esana dugunez, eta azalean izenburu hau darama: *Iusta poetica consagrada a las festivas glorias de Maria en su Immaculada Concepcion, mantenida en la parroquial iglesia de Santa Maria del Mar de la ciudad de Barcelona. Relacion de las sumtuosas fiestas que esta ilustre parroquia hizo en honrosas memorias de tan soberano misterio*. Kataluniako hiriburuan Ama Birjinen Sortzezko Garbitasuna gaitzat hartuta antolatuta zen norgehiagoka baten berri ematen zaigu, bada, eta aurkeztu ziren poesiak bildu eta eskaintzen zaizkigu. Francisco Modolell y Costa litzateke egile edo biltzailea, liburua azalean bertan esaten zaigunez.

Liburuaren azalean ageri diren izenen artean bada bat nabarmendu beharrekoa: Francisco de Orozco euskal jatorriko militarri dago eskainia poesia bilduma. Orozcotarrak, Bizkaitik aterata, Gaztelako Guadalajara inguruetan kokatu ziren aspaldian, XIII. mendean; Errekonkista deitu izan den prozesuan parte hartu zuten eta itzal handiko familia ziren gaztelauen erresuman. Francisco de Orozco Hondarribia 1638ko setiotik askatzen parte hartu zutenetakoa izan zen, besteak beste,¹⁰ eta Bartzelona hartzea lortu zuelarik, 1652an, hiriaren konkistari buruzko liburu bat ere argitaratu zuela —edo ziotela— dirudi.¹¹ Kataluniako erregeorde izan zen bi garai-

⁸ P. Urkizugan testu honi eta bere egileari buruzko aipamena dugularik, oraintxe esan berri denarekin bat dator testuaren literatur balio eskasa dela eta hor egiten den kritika zorrotza (2000: 179): «Se trata de un romance en honor de la Virgen, pero en el que faltan la rima, el ritmo y casi todo sentido poético». Eta Urkizuren lana aipatu dugunez, deigarria egiten da oso liburu honek euskal testuen historiarako garrantzia izan lezaketen eta niretzat behinik ezezagun diren hainbeste datu ekartzea. «Licenciado Portal» delakoaren aurkako prozesu horretatik, adibidez, 1610.ean argitara zen poesiaren egilearen jatorria ezagutu ote dezakegu? Cf. Urkizu 2000: 169. Are deigarriagoa, berriaz, Urkizuren liburuan —eta hau ez da lehen aldía— ezezagun edo ia ezezagun diren euskal testu zaharren berri aurkitu dugulako. Cf. Altuna 2001: 275 (11. oharra).

⁹ Bartzelonan, hots, Euskal Herritik kanpora, argitaratua izatea ere bat dator testu mota hauekin gehien-gehienetan gertatu ohi denarekin. Ezaugarri honek, bistan denez, nahikoa zailtzen du euskal testu labur hauen bilaketa lana.

¹⁰ Hernaniko nahiz Hondarribiako bertako agiritegietan aurki ditzakegu, adibidez, bizkaitar jatorriko militarra hemendik pasatu izanaren arrastoak («Badator» datu basearen arabera): «Hernanikoen konpainiak» Hondarribia askatzeko Orozcoren tertzioan eginiko lanaren ziurtagiria (1639), «Hondarribiako lagunak» Kataluniako gerran Orozcorekin zebiltzala dioen dokumentua (1642), etab. Orozcoren ondorengoak, gainera, Butroeko Jaun eta Aramaioko Konte tituluakin agiri zaizkigu —«Badator» datu base horren beraren arabera— XVIII. mendeko hainbat agiritan, Aramaio eta Mungia inguruetan ondasun ugariren jabe eta hainbat elizatako patroï izateaz gainera.

¹¹ Mortarako Markes zena Olias eta Mortarako Markes izatera pasatu zen ekintza honen ondorioz, Espainiako erregeak emandako titulu berria erantsi baitzion aitagandik jasoa zuenari.

tan —1650-1653 eta 1656-1659 bitartean— eta Francisco de Orozco bigarren aldiz erregeorde izendatu berria zen, beraz, liburu hau atera zenean. Milanen hil zen 1668an, bertako gobernadore karguan.¹²

Honelako lanetan ohi den bezala, liburuan bi zati nagusi ditugu: Ama Birjina Sortzez Garbiaren ohoretan egin ziren festen kontaketa, batetik (001-031); bestalde, ospakizun horien barne deitu zen poesia lehiaketaren gorabeherak (032-184). Lehiaketari dagokion bigarren zati honen barruan lehenik lehiaketa horren oinarriak datozkigu (032-046). Lehiaketak zazpi sail desberdin zituen eta gehieni jainko erromatarren baten izena jarri zitzaien: «Saturno», «Jupiter», «Luna», «Marte», «Mercurio», «Venus» eta «Apolo». Bosgarren sail horretan aurkeztu zen euskarazko erromantzea, oinarriek horretarako bidea ematen baitute (045):

MERCURIO

Su eloquencia promete mas que mediana facundidad en la composicion de varias lenguas. Ablalas todas, que quien anda el mundo estafeta de nuevas viejas a de saberlas con perfeccion. Encargasele su officio, ausando con cuidado de la justa literaria a los estranjeros poetas, que como tales hablan peregrino. Daseles opcion del metro y asunto, con que sea de los del cartel, y la lengua no sea latina, española ò catalana. Premiara al mas elegante una pieça de valor de 8 escudos.

Lehiaketaren zatian, hurrena, lehiaketara aurkeztu ziren poesiak eskaintzen zaizkigu (047-135). «Mercurio» atalean, zehatzago, hiru poesia datozkigu: lehenbizi sail honetan irabazle gertatu eta ontzako urrea eraman zuen italierazko sonetoa (107), euskarazkoa eta bere gaztelaniarako itzulpena datoz hurrena (108-10), italierazko «otava» batzuk ditugu hirugarren (110-12). Frantsesez, hebreeraz eta Paraguaiko hizkuntza batean ere aurkeztu omen ziren poesia bana baina ez omen ziren onartu arrazoi desberdinak zirela bitarteko, lehiaketako epaileek ohar baten bidez azaltzen digutenez (113-14). Euskarazkoa ez ezik Francisco Bustamantek gaztelaniazko beste bi poesia ere bidali zituen, bestalde, lehiaketa horretara: «Saturno» atalean «Glosa III» (057-58), «Venus» atalean «Siguidillas» (114-17).¹³

Lehiaketaren zati hau amaitzeko, azkenik, aurkeztutako poesia lanei buruzko epaileen juzku eta iritzia datozkigu hitz neurtuetan (136-84). Bustamanteren poesiei buruz zati honetan diren lau aipamenetan lehena da deigarriena, erromantzeari buruz, eta, orokorrean, euskarari buruz eskaintzen digun iritziatik (161):

¹² Pertsonaia honen bizitzari buruzko datuen iturburua: *Espasa* s. u. *Orozco* (XL: 664-65). Interneteko honako bi helbideotan diren datuak ere baliatu ditugu gainera: «Marqués de Mortara» in www.biografiasyvidas.com/biografia/m/mortara.htm (Orozcori buruzko informazioa), «Los Orozco en la Alcarria conquense» in www.alcarria.com/template_historias.cfm?key=226 (Orozcoren familiaren ingurukoa). Erabilitako iturriak ez datoz beti bat datu guztietan eta gure iritzirako egiantz gehien duena hautatu dugu halakoetan.

¹³ Lehenago 7. oharrean aipatuak. Modolell y Costa liburua osatzeaz arduratu zen pertsonak lehiaketak zituen atal guztietara —lehiatzeko asmorik gabe bada ere— aurkeztu zituen poesiak ere badatuz liburuan, besteekin batera argitaratuak (052, 067, 089, 104, 110, 123, 124, 135).

El tercero fue admirado
 Por lo nueuo y peregrino,
 Pues siendo al fin bizcayno
 Sin hierro alguno fue hallado.

Bien que los pies no ajustò
 Con rigor mucho à su musa,
 Mas desta falta le escusa
 La aspereza en que nació.¹⁴

Gainerako hiru aipamenek ez digute inolako argibiderik eskaintzen euskarari buruz eta ez dago inolako notiziarik, halaber, egileari berari buruzkorik (163, 175, 183).¹⁵

Ediziorako erabilitako originalari dagokionez, «Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya» deritzon katalogoan bost aleren berri ematen da eta hauetako batetik lortutako kopiak izan dira batik bat esku artean ibili ditugunak, Kataluniako Liburutegian den aletik ateratakoak. Montpellier-eko Émile Zola Mediatekako alearen eta Bartzelonako Unibertsitatean diren bi aletako baten kopiak ere erabili ditugu. Azkeneko ale hau baliatu dugu zenbait zalantza argitu eta alderdi batzuk osatzeko.¹⁶ Laugarren kopia bat ere iritsi dugu azken momentuan, eta berau da, gainera, aurreko kopiek baino kalitate hobea duelako, artikulua honetara facsimile gisa dakarguna (73-76).¹⁷

2. Francisco Bustamante

Lehenago 7. oharrean esan direnak dira egile honi buruz ezagutzen ditugun datu bakarrak, eta, funtsean, Urkizuren gorago aipatu lan horretan hango datuak errepikatu beste gauzarik ez da egiten (2000: 179). Bustamantek Kataluniako espainiar armadan kargu bat zuela dakigu ondorioz, eta, izenaz gainera, lanbidearen datu horixe da dugun berririk aipagarriena. Urkizuren iritzirako, bestalde, Isastiren liburuan ageri den itzultzaile batekin zerikusiren bat izan lezake poesiagileak. Isastiren aipu labur horretan zera irakur dezakegu (1850: 390):

¹⁴ Euskararen poesiarako ezintasunarena garai hartan oso iritzi hedatua zen dirudienez, Iruñeko 1610. urteko sariketan ere ageri baita adibidez: «No hubo mas de un romance bueno en bascuence, y no me espanto, que es propio desta lengua faltar en romance» (Mixelena 1964: 119 & Urkizu 2000: 168).

¹⁵ Lehiaketara aurkeztu zirenen artean badira bi izen euskal jatorrikoak: Iuan Antonio Gonzales de Garnica (130, 178), Fray Ysidoro Azizaleta (133, 179). Lehenengo horren deiturak garai hartako erdal testuetan ohikoena zen idazkera islatzen du. Cf. Legarda 1954: 395. Bigarrenari dagokionez, Arizaleta bati dagokiola pentsa dezakegu.

¹⁶ Honakoak dira hiru aleen signaturak: Biblioteca de Catalunya (F. Bon. 223), Médiathèque Émile Zola de Montpellier (V12082), Universitat de Barcelona (C-239/6/2-1).

¹⁷ Laugarrena A. Ibisateren bitartez lortutakoa: Biblioteca Pública Episcopal del Seminario de Barcelona (849.9 Mod). Gasteizko Koldo Mixelena Liburutegiko Lourdes Sáenz de Castillori eskerrak ematen dizkiot, eskerririk beroenak, ez bakarrik kopiak lehenbailehen hel zitezen eginiko lanagatik, baizik eta aspaldiko urteotan handik eta hemendik era guztietako liburu nahiz bestelako dokumentuen kopiak eskatu dizkiodan bakoitzean burutu duen lan bikainagatik, eta, horrezaz gain, zorretan nagokio, halaber, laguntza eske edo zerbaiti buruz galdezka joan natzaionero, endredo ugari sortuagatik eta makina bat atzera-aurrera eginarazi arren, beti eskaini didan abegi on, arreta eta, batez ere, pazientziagatik.

Martin de Bustamante, vecino de la villa de San Sebastian. Fué entretenido por Su Magestad por haberle servido de lengua en negocios de gran secreto, porque se vió en grandes peligros y escapó por su buena industria. Era natural del valle de Toronzos, de la casa de Guijas, en tierra de Burgos, de que sacó carta egecutoria. Sabia las lenguas francesa, inglesa y flamenca y otras. Murió en esta Côte por junio de 1621.

Irargiren datu basetik atera ditugun zenbait izen goiko honekin lotuta egon litezke beharbada, Donostiako hainbat pertsona ageri baita deitura honekin eta baita administrazioko goi kargu zenbait ere: Juan de Bustamante, Gipuzkoako Merio Nagusia (1555); Martin de Bustamante, Gipuzkoako Korregidorea (1595). Euskarazko testuaren hizkera, ikusiko dugunez, nafarra delarik, baina, Urkizuk —ezagutzen dizkiogun lanik gehienak erdaraz daudelako— «autor castellano» deritzon egile honek beste pertsonaia horiekin izan lezakeen lotura ez zaigu batere garbia begitantzen.

3. «Romance bazquenze»

3.1. Testua

Modolellen liburuan «romance bazquenze» delakoa ez ezik egileak berak egina omen den itzulpena ere ikus dezakegu. Originalak 108-109 orrialdeak hartzen ditu eta honela du izenburua: «Romance bazquenze a la deuocion de Maria Santissima». Egilearen izena dator jarraian: «De Don Francisco Bustamante». Konposizio hau launa bertsoko zortzi ahapalditan —32 lerrotan— zatituta daukagu, eta errimaz bezala neurritz ere ez du zer goraiatu handirik. Erromantze den aldetik zortzi silabako neurriari erantzun behar lioke baina ugariak dira motzegi edo luzeegi geratzen direnak: 06, 14 (motzegiak) / 04, 11, 13, 19, 24, 25 (luzeegiak). Gainerakoak, nola edo hala, neurrira ekar daitezke. Errimaren gainean ere ezin daiteke esan gauza on handirik: azkeneko bokalera mugatzen da gehienetan. Cf. gorago aipatu den epaileen iritzia (51-52. or.).

Itzulpenak 109-10 orrialdeak hartzen ditu eta izenburu hau darama: «Traducion del sobredicho bazquence». Egilearen izena dator, berriro ere, ondoren: «Por el mismo Don Francisco Bustamante». Deigarria da zortzi silaben neurria zein ederki betetzen den itzulpen omen den honetan, eta errima ere, berebizikoa ez den arren, euskarazkoa baino txukunagoa behinik bada. Honekin ez da esan nahi erdal bertsoia askoz hobea denik, ezta hurrik eman ere: Urkizuren hitzetan gorago aipatu dugun harako «sentido poético» hura ez zen, antza, egilearen dohainetako bat, ez erdaraz eta ez euskaraz ere. Itzulpena, bestalde, bi bertsoietarik edozein delarik ere, ez da beti hitzez hitz egina, ikusiko den bezala.

Euskarazko poesiaren gaiari buruz hitz bi esan nahi genituzke. Poesiaren izenburua aipatu dugu goraxeago: «Romance bazquenze a la deuocion de Maria Santissima». Zehatzago, Mariaren Sortzezko Garbitasunari eskainia dagoela erantsi behar litzateke, liburua bera bezala, poesiatik bertatik lerro bat edo beste irakurriz gero neke handirik gabe ondoriozta litekeenez: *Culpa gabe andre gurenau / Ysandu çen consebitua...* Jaungoikoaren Ama gainerako gizon-emakumeak lohitzen zituen sor-

ttezko bekatutik libre ote zegoen ala ez eztabaida bizia zegoen garai haietan, Elizak artean ez baitzuen «iritzi» hau «dogma» gisa onartua, eta, ondorioz, Garbitasun horri dudagabeke irizten ziotenen eta ideia horren aurka zeudenen arteko auziak euskal literaturan utzi zuen lekukotza baten aurrean geundeke.

Bustamantek Sortzezko Garbitasuna onartzen duela ez dago esan beharrik: gora-zeago oraintxe arestian aipatu berri diren hitz gutxi horiek ikusi besterik ez dago horretaz jabetzeko. Sortzezko Garbitasuna bultzatzen zutenak nagusitzen ari ziren ordurako, izan ere, XVII. mendean, eta Espainian «iritzi santu» horren aldekoen nagusigoa beste inon baino gehiago nabaritzen zen gainera.¹⁸ Espainiak, hain zuzen, Ama Birjina Sortzez Garbia bere zaintzailatzat hartu zuen 1761. urtean, eta Kardaberaz hernaniar jesuitak, esate baterako, Astetearen gipuzkerazko bertsioan honela esplikatzan du ([1761?]: 88):

Gure erregueac aurtan, Aita Santuaren bendicio ta indulgenciaquin, España gucian Maria S(antissi)ma bere Concepcio Garbian patronatzat artu du.
Zori oneco gure provincia gucziz nobleac lenagotic bere amandre, echandre ta patrona ori zuen, eta Concepcio Garbiaren mantu pean dicha andiaz gu jaio ta aci izan guerade.

Eta bizkaieraz ([1762?]: 101-102):

Gueure erreguec igaz, Aita Santu en bendicioñ ta indulgenciac gaz, España guztian Maria Santissima bere Concepcioñ Garbian patronatzat artu dau.

Kardaberaz bera zein iriztitakoa zen ez dago esan beharrik.¹⁹ Sortzezko Garbitasunak geroz eta aldeko gehiago zituen eta eztabaida hurrengo mendean erabaki zen,

¹⁸ Bustamante Sortzezko Garbitasun horren alde zegoen bitartean, adibidez, Inkisizioak arazoak ekarri zizkion urte batzuk geroago, 1663an, eztabaida hartan ideiak behar bezain «garbi» ez zituen beste euskal egile bati, Domingo de Azubiari. Itsasondoko apaiza —Loinazko San Martini buruzko euskarazko zortzi sermoiren egilea, gutxienez— Sortzezko Garbitasun horren aldeko zen, Telletxeak kontatzen digunez, baina, aldi berean, baita aurka zeudenen iritziak errespetatzearen aldeko ere (Telletxea 1974a): «Azubía era favorable a la pía opinión, pero arremetía contra los que molestaban de mil maneras a los dominicos que defendían la opinión contraria». Cf. Alzola (1974) & Telletxea (1974b).

¹⁹ Bidebar, goragoko aipamenei esker data gabeko bi itzulpen horiek noiz idatzi ziren jakin dezakegu, eta, argitaratu ere, baliteke urte horietan bertan argitaratuak izatea. Bilbaok 1762. urtea ematen du, dena dela, bientzat (1972: 231). *Egercicioac* bildumako lehen alearen ondoren atera zirela gauza segurua da behintzat, gipuzkeraz bezala bizkaieraz ale hori aipatzen baitzaigu. Cf. Kardaberaz [1761?]: 75 & [1762?]: 85. Dodgsonen artikuluko batean, besteak beste, bizkaierazko bertsioaren datazioari buruzko zenbait datu ematen zaizkigu (Dodgson 1906). *Eusqueraren...* liburuaren bukaeran ere gipuzkerazko dotrina argitaratzeko asmoa zuela ikus dezakegu, hots, argitara gabe zuen oraindik. Cf. Kardaberaz 1761: 63. Urquijoren arabera, pasarte honen berri ematean dioenez, asmoa bizkaierazko dotrinari ere bazegokion, baina, gure ustez, horretan ez du asmatzen: Kardaberazek hor argitaratzeko dituen hiru liburu aipatzen dituelarik, hirugarren aipamena gipuzkerazko dotrinari soilik dagokiola deritzogu; bizkaierazko dotrina eta liburuak atera beharra aipatzen du beherago, baina lan hori besteren esku uzten duela dirudi, eta, zehatzago, bizkaitarren baten eskutian (Urquijo 1906).

1854. urtean: *Ineffabilis Deus* buldaren bitartez Sortzezko Garbitasun horren aldeko «iritzia» —Bustamantek «opiniò ona» deritzona— Pio IX.ak «dogma» deklaratu zuen urte horretan, hots, fededun orok sinistu beharreko.²⁰

Testuaren transkripzioa ematean ohikoak diren arauak jarraitu gatzaizkio. Puntuazioa gaurko ohituretara egokitu dugu eta ber gauza egin dugu letra xehe eta larriekin (originalak bezala letra larria beti lerro hasieran). Gaurkotu egin dugu ere hitzen banaketa, gehienbat aditz multzoko osagaiak banatuz: *erranbèça* > *erran bèça* (05), *nàydu* > *này du* (07), *escogituçuen* > *escogitu çuen* (18), *geldiùedi* > *geldi vèdi* (29), etab. Aitzitik, <nb> grafiari eutsiz eta bereizi gabe utzi dira bi osagaiak hurrengo bi kasuotan (-ld- taldean gertatu soilketa dela bitarte): *balinbàdu* (11), *balinbàdago* (22). Aditzaren eremutik aterata, bereiztu egin dira gainera: *amaçen* > *ama çen* (19), *eguièta* > *egui èta* (32). Halaber: *suguebàt* > *sugue bàt* (02), etab. Kontrako bidea jarraitu da beste hitz honekin: *vere taco* > *veretaco* (17). Dauden bezala utzi dira bestalde: *gurenau* (09), *priuiliçioau* (11).²¹ Erdaraz ere inoiz hitzak bereiztu egin behar izan ditugu: *paraque* (05), *seengrie* (05), *asus* (21), *atanto* (27), etab.

Aipatzekoak dira ere zein irizpide jarraitu ditugun grafiaren alderditik. Lehenbizi, <u> bokalen artekoa mantendu egin dugu kontsonante balioarekin; <v> berri-datzi dugu, ostera, gainerako kasu guztietan. Bestalde, <y> mantendu egin dugu bere horretan. Halaber, *equsten* moduko grafiak ere mantendu egin ditugu; <s> luzeak, berriz, aldatu egin ditugu, <s> arrunten gisara idatzirik. Azkenik, azentuak dauden bezala mantendu ditugu.²² Jarraibide bera izan dugu erdarazko testua ematerakoan, azentuaren kasuan ez ezik beste kasu guztietan. Bestaldetik, <n> berridatzi dugu sudurkaritasun adierazle den bokal gaineko zeinua eta ez ditugu ukitu testuan diren bi parentesiak.

Honezkero, bada, testuaren transkripzioa ematea izango da hoberena. Testuaren ondoren oharrak erantsi ditugu, denak nahasian. Irakurketa oharrak daude batetik, horietarik zenbait zalantza dezente eragin —eta eragiten— diguten puntu batzuei buruzkoak: *gurenau* (09), *minçua* (24), *Andreonea* (26), *seguredá* (26). Hauekin batera hizkuntzazko oharrak ere badatoz, eta testuaren ulermenerako beharrezko jo ditugun esanahiaren inguruko hainbat azalpen. Besterik gabe, bada, gatozen testua ikustera:

* * *

²⁰ *Ineffabilis Deus* buldaren itzulpen ugari daude hainbat euskalkitara. Artikulu honen helburua ez delarik euskal testuetan auzi honek utzi dituen aztarna ugariak biltzea, buldaren kontu honetan ez dugu xehetasunetan sartzeko asmorik; E. Knörren bi artikulu aipatuko genituzke, hori bai, eskuragarrien egon litezkeen artean, buldaren euskarazko bertsioez zerbait gehiago jakin nahi duenarentzat (1983 & 1991). Espainiar literaturan ere, bestalde, euskalduna mirari honen aldeko sutsu bezala ageri zaigu batzuetan (Legarda 1954: 372-75).

²¹ Gainera, bestelako zenbait banaketa arraro ere badira testuan, gehienbat euskarazko testuan gaztelaniazko hitzak ikusi nahiak eraginda: *no la* (13), *y sandu* (14), etab.

²² Azentuok ez dira baitezpada edonon eta txiripaz bezala ezarriak; guztiak ez behintzat. Esaterako, hurrengo bi baldintza hauetan osagai bera da azentua daramana: *balinbàdu* (11), *balinbàdago* (22). Aginterazko forma hauetan, bestalde, adibide guztietan azentua leku bereborean daukagu: *audi bèza* (01), *guelldi vèdi* (29), etab. Bestelakoa: *ysillic begò* (25). Gainontzean azentu grafiko gehienak mugatzaile singularrak daramatza, eta honelako gehienak lerro amaieran doazenez, litekeena da azentu grafiko hori errima markatzeko ere erabiltzea.

ROMANCE BAZQUENZE a la deuocion de Maria Santissima de Don Francisco Bustamante	TRADUCION del sobredicho bazquenze por el mismo Don Francisco Bustamante
01 Audi bèza sugueàc, Sugue bàt nay diòt eman, Mùsquerra ère yçandu bazen Guiçonàren contra baraçeàn.	01 Escucheme la serpiente, Que culebra darle quiero, Aunque fue gentil lagarto Contra el hombre alla en un guerto.
05 Zerengatic, erran bèça, Vere ago çiquiña Eçarri này du, atrebitua, Ama Virginaren Çeruan? Culpa gabe andre gurenau	05 ¿Para que se engrie (diga) Contra quien por priuilegio Fue su concepcion sin culpa (Que es escupir contra el Cielo)? Tal es la paloma pura
10 Ysandu çen consebitua; Priuilijioau, nay balinbàdu, Eman dezaque Jangoichoàc. Estaqui nola preuinitua Ysandu cen Birgiña	10 De la que diò ser al Verbo, Y aunque preciado de sabiò Iamas alcanço el misterio. ¿No saue que preuenida Y esenta fue de <i>ab eterno</i> ,
15 Eternidadeàn eta, orla, Ozca baten esque ylseà? Veretaco Ama Virgiña Escogitu çuen Jangoichoàc. Vere ama çen. Esta orrengatic	15 Y que un bocado no pudo Enpecerla, siendo açedo? Si para Madre de Dios La elijiò Dios, çno es muy cierto Que huuo de guardarla limpia
20 Guztien culpatic libreà? Vere oñetan biçi gàve Balinbàdago gayçoà, Nola estu orày equsten Verris dela burriña minçua?	20 De todo comun defeto? Si està a sus pies sojuzgado Por soberano precepto, Ociosa es la duda, y es Mas euidente su yerro.
25 Ysillic begò vada. Victoria, Andreonea, da segurèa. Orla, umillic vere burua Eçarri bèça òynpeàn. Arrengàtic gueldi vèdi	25 Calle pues. Triunfa sin duda Sin la çoçobra del riesgo, Que a tanto asunto invencible Es preciso el rendimiento. Para que vencido quede
30 Deusgabe vere minçoá, Eta, orla, opiniò ona Dela egui èta fedeà.	30 Su teson en tal empleo, La inmunidad se acredite Y la opinion logre aciertos.

3.2. Oharrak

01: Benetako erabilera islatzen ez duen aldetik kultismoa bide dugu honako aditz honetan: *audi bèza* 'escucheme'. Grafiari dagokion kultismoa halaber behe-rago: *Jangoichoàc* (12, 18). Amaieran *-tu* atzizkirik gabe biluzik ageri zaigu hor aditz izena eta berdín behe-rago: *gueldi vèdi* (29). «Romance»a XVII. mendekoa izanik eta,

gainera, ekialdeko hizkeran idatzia dirudiela, *-i* atzizkiaren kasuan ere emaitza bera espero zitekeen, baina bestelako zerbaít da hor ageri zaiguna: *eçarri bęça* (28).

02: Bustamantek *sugea eman* esamoldea hartu du erdaratik: ‘norbaiti, uste ez duela, egurra eman’. Cf. *Diccionario de Autoridades* Espainiako Erret Akademiako hiztegian datorren definizioa (1729: 695): *dar culębra* ‘dar algun chasco pesado, que suele ser con golpes’. Erdarazko *serpiente* eta *culebra* sinonimo biek sortzen duten hitz jokoa nekez eraman zezakeen euskarara, dena dela, poesiaren egileak, esamolde hori mailegu harturik ere.

03: Cf. *mųsquerra* oraingoan ere erdaratik hartu den adierarekin: ‘maltzurra’. Cf. *Diccionario de Autoridades* Espainiako Erret Akademiako hiztegian datorren definizioa (1734: 351): *lagarto* ‘taimado, pícaro y reservado’. Bustamante Paradisuan Ebaren eta sugearen artean gertatu zenaz ari zaigu nabarmen, Infernuko etsai maltzurak —«muskerrak», egilearen hizkera bera erabiliz— lehenengo emakumea engainatu zueneko gertakari ezagunaz. Deabruak, sugearen itxura harturik, sagarra eskaini zion lehen emake hari eta hortik dator erdarazko bertsioan *gentil* izenondoa: ‘adeitsua, atsegina’.²³

Sortzezko bekatuaren orbanaz jaio da orduz geroz munduan izan den pertsona oro: Mariaren Sortzezko Garbitasuna salbuespena delarik, bada, Ama Birjina Sortzez Garbia irudikatu nahi izan duten margolari nahiz irudigileek *sugea* zapalduz aurkeztu izan digute askotan, sugearen bitartez eragindako sortzezko bekatua saihestu zuela adierazi nahirik, eta Bustamante bera ere, Elizaren misterio hau ospatu nahi duelarik, horregatixe zuzentzen zaio, halaber, sugeari.

Erdarazko itzulpen omen den hori ikusita, bestalde, hiperbaton nabarmena dugu euskarazko bertsioan: *Mųsquerra ère yçandu bazen* ‘muskerra izandu bazen ere’. Garaitu hartan bertan ez da antzeko kasurik falta euskal poesian: *Hala deitzen duc faltaren cutsutic illkhi gabe / Ecin errenda gaitezquen ceren Cerüen iabe* ‘hala deitzen duk zeren faltaren kutsutik...’ (Etxeberri ²1669: 368), *Nescasso bat amataco, / Galileaco / Nasaretan hasia, / Baderauca hautat'ukan / Baizeducan / Seinec isen Maria* ‘neskaso bat amatako... zeinek baitzedukan...’ (Oihenart 1657: 55-56), etab.²⁴

Erdarazko bertsioari men eginez hirugarren lerro horri aurkaritza zentzua ematea nahiago badugu ere, irakurketa hori erabat lehenetsi arren, beharbada bigarren irakurketa bat ere ez da guztiz ezinezko. Bustamantek poesiaren euskarazko eta erdarazko bertsioetan funtsean gauza bera esanik ere ez baititu beti hitz berdinekin eta modu berean adierazten, hori dela eta, kausaren adierazpena ere izan liteke aurrean daukaguna: *Mųsquerra ère yçandu bazen* ‘muskerra ere izandu baitzen’. Kausaletako *bait-* aurritzkiaren *bat-* aldaeraren inguruan, Ataungo XVIII. mendeko sermoi batean dugu gutxienez: *bazituan* ‘baitzitzen’ (05), *vaciren* ‘baitziren’ (14). Nafarroako mugako herri gipuzkoar horretako lekukotza honetaz landa ez daukagu, ordea, antzeko beste ezeren berririk.²⁵

²³ Bustamantek beste batzuetan ere badarabil: *Engañò a todo el mundo / Con un bocado, / Porque fue en un combite / Gentil lagarto* (Modolell 1656: 115).

²⁴ Cf. Altunaren edizioan ordena aldaketa hauetaz esaten zaiguna (Etxeberri ²1669: 21).

²⁵ Adizkiotan *bat-* fonetikoki baldintzatua ote dago beharbada? Antzekoena *noizbat* ‘noizbait’ litzateke zenbait hizkeratan. Adibideak —Ataungoak— denbora luzea baino lehen argitaratu asmo dugun eskuizkribu batetik kopiatuak.

04: Oinarrian ziurrenik *baratze* duelarik —*baratz* geroago sortua dela dirudi— ekialde kutsuko aldaera: *baraçèan* ‘en un guerto’.

05: Hasierako *zerengatic* itzultzeko —itzulpena euskaratik erdarara egin dela suposatuz— zuzenagoa litzateke *para qué* beharrean *por qué* erabiltzea. Cf. 29. ler. (laburdura hau erabiliko dugu momentuoro ‘lerroa’ adierazteko). Deigarria da bigarren ahapaldi honetan, lehen hitz honetan izan ezik, bestelako gauza gehienak ia guttiz desberdin egotea euskal eta erdal bertsioetan. Gaztelaniaz —05-08. lerroetan— *engreír* ‘harrotu’ eta *escupir* ‘txistua jaurti’ aditzekin adierazi nahi izan zaiguna, adibidez, euskaraz guttiz bestela datorkigu: *Ama Virginaren Çeruan vere ago çiquiñà eçarri* (06-08. lerroetan). Erdarazko ahapaldiko lehen eta azken lerroak adierazteko euskarazko ahapaldi osoa behar izan duelarik, bada, Bustamanteri ez zaio geratu, antza, erdarazko bigarren eta hirugarren lerroak euskarazko hurrengo ahapaldira pasatu beste erremediorik. Horrekin beste arazo bat sortu zaio, ordea, egileari: euskarazko bigarren eta hirugarren ahapaldiak erdarazko bigarrenaren ordaina direlarik, non kokatu erdarazko hirugarren ahapaldia? Soluziorik errazena hautatu zuela dirudi, euskaraz ez baitago, ia, hirugarren ahapaldi horren aztarnarik.

Bestalde, euskararen eremuan ekialdeko kutsu nabarmena daukagu, aurreko lefroan aipatu den hitzean bezalaxe, hurrengo aditzean: *erran bèça* ‘diga’.

06: Ekialdera begira jartzen gaituen beste hitz bat dugu jarraian, Nafarroa gehiengan aspalditik oso hedatua dagoena: *ago* ‘aho’.

08: Bustidura gabekoa: *Virginaren*. Beherago, ordea, bestela ageri da birritan: *Birgiñà* (14), *Virgiña* (17). Benetako ahoskera islatzen dutenak azken hauek direla ez dago dudarik eta aurrekoa, ziurrenik, etimologia oinarri duen grafia litzateke. Badago hainbat adibide ideia horren aldeko: *çiquiñà* (06), *oñetan* (21), *burriña* (24), *ysillic* (25), *umillic* (27). Desberdina da kontua mailegu berrietan —*priuilijioau* (11), *preunitua* (13)...— edo bestelako ingurune fonetiko batzuetan: *balinbà-dun* (11), *ylseà* (16), *òynpeàn* (28), etab.

09: Originalak *gurebau* dakarrenez, nabarmena da hor badela hutsen bat zuzendu beharrekoa. Lehenbizi *gureau* edo *gurebau* zuzentzea iruditu zaigu egokiena: *gurebau* > *gurehau* zuzenketa, batez ere, grafikoki garbiena da eta hutsa hobekien azaltzen duena, hots, merkeena. Bestela <h> testuan inon ageri ez delarik, baina, aukera hori alde batera uztea komeni dela dirudi. Cf. *priuilijioau* (11), etab. Ondorioz, <h> gabeko aldaera da geratu zaigun aukera bakarra: *Culpa gabe andre gureau / Ysandu çen consebitua*. Zuzenketa honek ondo isla dezake originalak zioena eta ez dugu pisuzko arrazoirik, egia esateko, poesiagileak horixe idatzi nahi izan zuela ukatzeko, baina, hala ere, bestelako irakurketa da azkenik hautatu eta testuan proposatzen duguna: *Culpa gabe andre gurenau...* Hautagaiak *gureau* eta *gurenau* ditugula, izan ere, aurrenekoa agian erosoagoa izanik ere, uste dugu egon litezkeela arrazoiak —testuaren zentzua eta ulermena indartzen dutenak, gainera— *gurenau* hobesteko.²⁶

²⁶ Testuetan *gure* eta *guren* agertzeko aukera oso desberdina duten bi hitz diren aldetik, izan ere, lehena askoz ere usuago agertu ohi delako, erosoena *gure* irakurtzea litzateke. Baita genitiboak hemen duen posizioa, izenaren ondorengoa, arruntena ez dela kontuan hartuta ere. Cf. *Nuestra Se-*

Lehenbizi euskal testuaren parean den erdarazko lerroa ikus dezagun: *Culpa gabe andre...* (eusk.) / *Tal es la paloma pura* (gazt.). Subjektua Ama Birjina delarik nahiz batean nahiz bestean, alderdi bietan antzeko izenondoa erabili izana baliteke,²⁷ eta erdarazko *pura* izenondoa euskarazko testuan nolabait islatzeko *gureau* bainoago *gurenau* litzateke egokiena.²⁸ Bigarrenik, *-n-* irakurketa lehenetsiz gero daukaguna *andrauren* edo *anderauren* hitzaren aldaera litzateke, Ama Birjinari ezartzeko izen guztiz egokia eta garaisu hartako beste testu batzuetan ere aski ezaguna. *Refranes y Sentencias* bildumako adibide bat ematearren (RS 655):

317. Andra hurenac ese husa betatu.
La muger principal la casa vacia hinche.

Oihenartek, Euskal Herriko beste muturrean, birritan dakar hitz hau bera bere testuetan. Adibidez (1657: 41 & 76):

473. Urruneco nescac anderauren hots.
Une servante de païs lointain, a bruit de damoiselle.

Hegoaldeko Nafarroan hitz hau dakarren testurik zaharrena litzateke, eta bakarra, Zaraitzun Azkuek bildutako kanta bateko adibidea alde bat uzten badugu. Cf. *OEHan* s. u. *anderauren*. Gainera, proposatu dugun irakurketa zuzena izatera, *-guren* bigarren osagaiko hasierako herskaria bere horretan gordetzen duen lekukotza bakarra litzateke. Cf. *FHV* 116 & *SHLV* 526 (hitzaren osaerari buruz eta batez ere bigarra osagai horren gainean).²⁹

Bukatzeko, euskaraz ageri ez den erdarazko hirugarren ahapaldi horri buruz mintzatu garenez, baditugu hor pare bat puntu argitzeko. Bustamantek Ama Birjina Hitzaz nola erditu zen diosku, batetik, lehenengo bi lerroetan: Jesukristo eta Hitza egileak gauza bakartzat dituela ulertu behar dugu ondorioz.³⁰ Hurrengo bi lerroetan, berriz, ilunxeago geratzen da zein den «misterioa iritsi ez zuen» pertsonaia.

ñora erdarazko baliokidea. Bestalde ezer gutxi da testu baten transmisioan gertatu ohi diren kopiaketa hutsen tipologiak erakusten diguna: inpresoko *-b-* akastuna *-ø-* ala *-n-* zuzendu berdintsu dela pentsa daiteke.

²⁷ Euskarazko testuaren gutxi gorabeherako erdal baliokidea, berez, goragoko ahapaldian dagoela esana dugu lehenago (euskaraz *gure* ala *guren* hobetsi behar dugun jakiteko argirik ez dugu ikusten, baina, erdal bertsiotan): *Culpa gabe andre gurenau / Ysandu çen consebitua* (09-10) 'Contra quien por priuilegio / Fue su concepcion sin culpa' (06-07). Euskarazko hirugarren ahapaldiak erdarazko bigarrenarekin lotura handiagoa izateak ez du esan nahi derrigor, ordea, parean duen erdarazko hirugarrena erabat arrotz izan behar zaionik. Adibidez, Sortzezko Garbitasuna Ama Birjinari nondik nora datorkion azaltzen zaigu euskarazko hirugarren ahapaldiko azken bi lerroetan: *Priuilejioau, nay balinbâdu, / Eman dezaque Jangoichoac* (11-12). Deabruak azalpen hau ulertzeko duen ezintasuna aipatzen zaigu, berriz, erdarazko bertsiotan parean ageri diren bi lerroetan: *Y aunque preciado de sabiò / Iamas alcançò el misterio* (11-12).

²⁸ Adieraz 'nagusi, noble, goi mailako'. Gainera —erdarazko *pura* horretatik are hurbilago— euskaraz *guren* 'garbi' esanahia ere aurkitzen dugu, baina aztertzen ari gareen testutik aski urrun, XX. mendera arte agertzen ez denez gero. Cf. *OEHan* hitzaren laugarren adiera.

²⁹ Mitxelenak bi lan horietan hitz hau beste hainbat bider ere aipatua: *FHV* 227 & 533; *SHLV* 118 & 237.

³⁰ Identifikazio hori San Joanen idatzietan dago batik bat oinarritua (*EAB*): «Eta Hitza gizon egin zen eta gure artean jarri bizitzen» (Jn 1, 14). Cf. *Espasa* s. u. *verbo* (LXVII: 1.395-99).

Escucheme la serpiente hasierako lerro hura ikusita, sugeari zuzenduko zitzaiola pentsa zitekeen: *serpiente* femeninoa dugularik, baina, zergatik erabili maskulinoa suge hori aipatzean? Cf. *preciado* (11), *sabiò* (11), *sojuzgado* (21), *vencido* (29). Bustamantek sugeak ordezkatzten duen deabrua izango zuen gogoan ziurrenik, gaztelaniaz maskulinoa.

10: Txistukari nahasketa: *ysandu*. Txistukaria nahasten du berriro lau lerro beherago: *ysandu* (14). Lehenago ondo idatzia ikusi dugu alabaina: *yçandu* (03). Hamargarren lerro honetan bertan txistukari nahasketa beste kasu bat ere badaukagu, oraingo honetan mailegu batean: *consebitua*. Hurrengoa ere ez da espero zitekeena: *ylseà* (16). Gainerako nahasketa kasu gehienak herskari aurreko posizioari dagozkio, eta, beraz, arruntagoak iruditzen zaizkigu: *estaqui* (13), *esta* (19), *estu* (23). Bestelakoak: *ozca* (16), *guztien* (20). Nafarroako hizkera bati ondo egokitzen zaio hurrengoa: *verris* (24).

11: Goraxeago —*gurenau* (09)— aipaturiko adibidean bezala hemen ere erakusle enklitikoak daukagu: *privilijioau*. Hurrengoa ere hitz bakar gisa mantendua (*balinbàdun* jatorrizkoa zuzendurik): *balinbàdu*. Beherago: *balinbàdago* (22). Cf. transkribaketa irizpidez gorago esandakoak.

12: Kultismoa grafiari dagokionez: *Jangoichoàc*. Cf. 01. ler. Diptongorik eza ere aipagarria. Liburuaren 196. orrialdeko erraten zerrendan oinarrituta, erdarazko zatian zuzenketa: *alcanço > alcanço*.

13: Txistukari nahasketa: *estaqui*. Cf. 10. ler. Asimilazio bokalikoa: *preuinitua*. Antzekoa da gorago ikusitakoa: *privilijioau* (11).

14: Txistukari nahasketa: *ysandu*. Cf. 10. ler. Latinezko esamolde hori hitz bakarrean dator erdarazkoan: *abaterno*. Bustamantek *de* preposizioirik gabe erabiltzen du hau bera beste bi poesiatan (057, 116).

15: Zuzenketa: *esta orla > eta orla*. Ekialdeko hizkera baten aurrean baldin ba-gaude, aditzondoko sinkopa hori ez da harritzekoa. Errepikatu egiten da beherago: *orla* (27). Beherago sinkopa ez ezik goiko zuzenketa berbera ere errepikatua: *esta orla > eta, orla* (31). Juntagailuak hasten duen galderaren bigarren zatia ez da garbiegia, ordea, eta, egindako zuzenketa bide onez egina bada eta joskera aintzat hartzen badugu, badirudi bigarren zati hori goragoko *preuinitu* aditzaren mendean egon litekeela. Adierari begiratuta, ordea, galderaren bi zatiek aditz desberdin bana eskatzen dutela esan genezake, eta bigarren zatiari dagokion aditza erantsiz hone-lako zerbait geratuko litzaiguke: *Ez daki nola prebinitua / Izandu zen Birjina / Eternidadean eta horrela / Nola saihestua izandu zen / Hozka baten eske hiltzea?* Behar-bada, *prevenir* erdarazko aditzaren adiera aniztasunean egon liteke irtenbidea. Cf. *Diccionario de Autoridades* Espainiako Erret Akademiako hiztegian datozen honako bi definiziook (1737: 374): ‘preparar, aparejar y disponer con anticipacion las cosas necessarias para algun fin’ eta ‘estorbar ò impedir alguna cosa’. Litekeena da, guk uste, galderaren bi zatiek aditz nagusi bera izatea baina adiera desberdinaz, joskeraren aldetik apur bat behartua izan daitekeen arren. Hartara: Birjina bera prebenitua izan zela esan daiteke, batetik, eta prebenitua izan zela, halaber, hozka baten erruz

hura hiltzea, hots, bekatuan jaiotzea. Aurrena *prebenitu* ‘prestatu’ daukagu; ondoren *prebenitu* ‘saihestu’.³¹

16: Erdarazko zatian dago lerro honetako lehen hitzaren itzulpena: *ozca* ‘bocado’. Seguruenik *esque* ‘bila’ interpretatu beharrekoa, bestaldek: ‘(sagarraren) hozka baten bila edo hozka bat bilatzeagatik’.

Gaztelaniaz *enpecerla* ‘kaltetu’ litzateke. Cf. *Diccionario de Autoridades* Espainiako Erret Akademiako hiztegian datorren definizioa (1732: 407): *empecer* ‘dañar, ofender, causar perjuicio, mal y daño à uno’. Euskaraz *ylseà* daukagu horren itzulpena. Euskarazko zatian ez dago ondoren datorrenaren arrastorik. Cf. *Diccionario de Autoridades* Espainiako Erret Akademiako hiztegian datorren definizioa (1726: 43): *acedo* ‘lo que tiene punta de agrio, ò es poco grato al gusto’.

17: Destinatiboan *-tako* atzizkiarekin: *veretaco*.

18: Grafiaren aldetik kultismoa: *Jangoichoàc*. Cf. 01. ler.

19: Txistukari nahasketa: *esta*. Cf. 10. ler. Birritan *esta* > *eta* zuzendu dugu testuan baina ez dirudi hemen gauza bera egitea komeni zaigunik, erdarazko testuaren zentzuari eutsiko badiogu behintzat. Cf. 15. & 31. ler. Zuzenketa bera hemen egingo bagenu, dena dela, galdera erretoriko bat baieztapen bihurtzea beste aldaketarik ez luke horrek ekarriko, eta, egia esateko, bi bertsioren artean badira hori baino alde askoz ere handiagoak.

20: Aipagarria itzulpenaren egokitasuna: *guztien culpa* ‘comun defeto’. Bidenabar, *guzti* aldaerari ere erreparatu nahi genioke: Nafarroa Garaian XVIII. mendera arte bi aldaerak, *guzi* nahiz *guzti*, erabiltzen baitziren; XVIII. gizalditik aurrera, berriz, lehenengo aldaera nagusitu zen eta bigarrena erabat bakandu. Cf. *OEHan* s. u. *guzti*.

Erdarazko zatiari buruz zerbait esatearren, bestalde, kontsonante taldea desberdin islatu da honako bi hitzotan: *defeto* (20) / *precepto* (22). Cf. honako beste bikote hau gorago ageri zaiguna: *esenta* (14) / *concepcion* (07).

21: Hots, Ama Birjinaren oinetan. Aipatu da gorago irudi honen zergatia. Cf. 03. lerroa & 31. oharra. Gehienetan bezala itzulpena oso gutxi gorabeherakoa dela ikus dezakegu: *biçi gàve* ‘sojuzgado’.

22: Banatzeke utzi dugu hitz bakarrean: *balinbàdago*. Cf. 11. ler. Ekialdeko forma da hurrengoa, bestalde, bustidura faltagatik: *gayçòà* ‘dohakabea’.

23: Txistukari nahasketa: *estu*. Cf. 10. ler. Ekialdeko aldaera, orain ere, hemen duguna: *orày*. Ondoren datorren hitzean forma zaharra: *equsten*.

³¹ Sortzezko Garbitasunaren funts eta oinarria den Bibliako pasartearen ere bi adiera hauek ageri zaizkigu (*EAB*): «Jainko Jaunak sugeari esan zion: “Hori egin dualako, [...]. Elkarren etsai egingo zaituztet hi eta emakumea, [...]; honek burua zapalduko dik [...]”» (Has 3, 14-15). Paradisuan Adan eta Ebak sagarrari hozka egin ziotenean handik aurrerako gizon-emakumeak bekatuan jaiotzera kondenatu bazituzten, Ama Birjina Sortzez Garbia bekatu hori gabe jaio zelarik, hots, bekatua saihestu edo prebenitu zuelarik, gertaera hau aurrikusia dator jada pasarte horretan, prebenitua, bekatuaren ikur eta sinbolo den sugeari burua zapalduko ziola iragartzean. Cf. *Espasa* s. u. *concepción* (XIV: 912-923).

24: Txistukari nahasketa: *verris*. Cf. 10. ler. Harrigarria, esanahiaren aldetik suposatzen duen erdarakada dela bitarteko: *burriña* ‘yerro’.³² Deigarria egiten da halaber fonetika aldetik, Nafarroan *-rd-* > *-rr-* asimilazio hau daraman aldaera, izan ere, nahikoa hedatua baitugu zenbait eremutan geroago aipatuko dugunez. Ekialdeko kutsu nabaria du ere hurrena datorrenak: *minçua*. Beharbada *minçua* > *minçoa* zuzentzea zilegi litzateke, nahiz guk bere horretan utzi dugun, aldatzeko nahikoa arrazoi dagoenik ez baitzaigu iruditzen.³³

Euskaraz galdera gisa dago esanda —galdera ikurra falta zaiolarik euskal testuari bai hemen eta bai zeinu honek agertu behar duenoro— erdaraz bestela adierazi den eduki beretsua. Testuaren esanahiari dagokionez, poesiaren egileak intentzio makur xamarra darabil sugea bere mintzoaz *verris* okertzen dela dioenean. Lehenengo aldiz noiz huts egin zuen badakigu: *baraçèan*. Lehenengo ahapaldian aipatu zaigu hori jada eta oraintxe bertan esan zaigunez, Ama Birjinaren oinetan *biçi gàve* daukagu sugea ekintza haren ondorioz. Bigarren hutsegitea ere ezagutzen dugu dagoeneko bigarren ahapalditik: Ama Birjinaren kontra *vere ago çiquiñà* ezartzean datza oraingo honetan delitua. Baina zer esan nahi du honek? Sortzezko Garbitasuna zalantzan jartzen dutenen aurka ari da nabarmen, deabruaren mende daudela eta honek haien ahotik hitz egiten duela iradokiz.

25: Zuzenketa: *degò vado* > *begò vada*. Erdarazko bertsioak garbi erakusten digu zuzenketa honen nondik norakoa, lehenengo hitzari dagokionez gehienbat. Zalan-tza *vada* ulertzeko moduan egon zitekeen: ondorioa adierazten du, eta, horrenbeste, gorago esan berri denarekin erlazionatu behar da, ala kausala da eta, beraz, ondoren datorrenarekin lotu beharrekoa? Jatorrizko testuan den puntuazioari begiratuta *vada* ondoriozkoa izan litekeela pentsatu dugu eta horren arabera jokatu dugu, halaber, puntuazio hori egokitzean.³⁴

³² Espainiar literaturan Euskal Herriari buruz garai hartan egiten ziren aipamenetarik asko burdinari lotuta doazelarik, eta, gainera, aipamen horietan *hierro* eta *yerro* hitzekin jolasteko halako joera bat nabari delarik, baliteke goiko nahasketa bitxia hitz joko horrekin lotuta egotea. Cf. Legardak euskal burdinari buruz hitz egitean esaten dituenak (1954: 520 & 532). Legardaren laneko beste leku batzuetan ere badira hitz joko horren arrastoak (1954: 212 & 368).

³³ Hemengo hitz hau berbera *-oa* amaieraz ikus dezakegu beherago: *minçoa* (30). Bustamantek —*su-guèac* (01), *yiseà* (16), *gayçoa* (22)...— bilakabide fonetiko hau beste inon ez agertzeak ez du esan nahi derrigor, baina, erabil ezin zezakeenik. Cf. 1609. urteko poesia batean (adbz.): *aguàren* ‘ahoaren’ (TAV 112). Aipaturiko *minçua* > *minçoa* aldaketa, bestalde, ahapaldi honetan bertan den erri-mari —jatorrizko *gayçoa* eta *minçua* zuzenketa horren bitartez *gayçoa* eta *minçoa* bihurturik— ez litzaiokie batere gaizki etorriko. Gainera, hemengo *minçua* apropos idatzia baldin bada eta benetako ahoskera islatzen badu, norbaitek pentsa lezake ea zer dela eta ez den arau fonetiko bera ezartzen errima kaltetu partez errimaren mesedetan izan daitekeen beste kasu batzuetan: *Ysandu çen consebitua* (10) / *Eman dezaque Jangoichoac* (12). Lehenago ere esan den bezala, ordea, ez dirudi egileak errimaren alderdi hau gehiegi lantzen duenik, eta, gainera, azkeneko bokalera mugatzen duela esan daiteke.

³⁴ Jatorrizkoan euskarazko zatiak inolako puntuazio zeinurik ez duelarik, ezingo dugu hortik ondorio handirik atera, baina, erdarazko bertsioan, aldiz, puntuazio zeinuren bat badenez —euskarazko *vadaren* baliokide *pues* hitzaren ondoren—, eta, gainera, erdarazko puntuazioa euskarazko zatiarena baino askozaz koherenteagoa baita, iruditzen zaigu zilegi izan litekeela *vada* horrekin ondorioa adierazi nahi izan dela pentsatzea.

26: *Andre one, ada* > *Andreonea, da* berridatzi dugunean sortu zaigun zalantza bakarra da hitza hiru zatitan banatu zutenean ea bi lehen zati horien artean inprentakoei *-d-* kontsonantea itzuri ote zitzaien ala benetan egileak letra hori gabe idatzi ote zuen hitz hau eskuzko originalean. *Andradone* XVI. mendearen hasiera inguruan agertzen zaigu dagoeneko, bizkaieraz (*TAV* 143). Aurrerantzean *Andrane* eta *Andrana* kontrakziodun aldaerak dira euskalki horretan aurkitzen ditugunak. Iparraldean, *Andredona* aurkitzen dugu aurrena nahiz gerora beste bi aldaera berriago nagusitu: *Andredana* eta *Andredena*. Nafarroa Garaian, berriz, lekukotzen arabera bi eremu bereiztuko genituzke. *Andredena* darabilte, batetik, Bordelek eta Luzaideko katiximak esate baterako, eta, geroago, Nafarroa ipar-ekialdeko autore gehiagok: Laphitzek, Zubirik eta Irigaraik. Nafarroako ipar-mendebalde eta hegoaldeko lekukotzak, bestalde, zaharragoak ere badirenez, espazio-denbora aldetik aurreko lekukotza horiekiko dagoen aldeak eragina bide du erabiltzen dituzten hitz honen aldaeretan: *Andredone* (Isastigan), *Andredona* (Berriainek eta Elizalde). Amezkoan 1634ko agiri batean zera daukagu: *Andre Done Maria Aldea* (*FLV* 36, 2004, 568. or.).

Andreonea irakurtzean, bada, ekialdeko eremu honetan beste lekukotza guztiek diotenaren aurka goaz nolabait, *-d-* mantentzen baita kasu guztietan.³⁵ *Andreonea* bestelako ezaugarri batengatik ere berezia dugu alabaina: Ama Birjinaren izenaren aurretik agertzen zen hitz hau lehen adibide ezagunetik —*Andradone M(aria) birgineari*— Irigaraik bestelako erabilera bat ematen diote arteko laurhun urteetan. Irigarairen erabilera —*Zeruko eta lurreko Andredenak berezi zuen bere egoitzarako...*— lehendik ere ezaguna zela dakigu, bada, poesiako adibide honekin.³⁶

Lerroaren bukaeran, bestalde, atentzioa ematen duen hitza daukagu: *seguredá*. Hitzaren *-eá* amaiera hori ez da inondik ere hemen espero duguna, eta, hori dela eta, zuzentzea ere gogo emanda egon gara nahiz eta azkenean bere horretan uztea erabaki. Gehienbat, bestelako hizkuntz ereduren baten eragina tartean ibiltzea ezin delako erabat baztertu, liburuak non argitaratu zen ikusirik. Bigarrenik, gainera, dagoenean utzita errima aldetik hobeto geratzen zaigulako: *seguredá / ònpeàn* errimari kalte egingo litzaioke, izan ere, *seguroá* zuzenduz.³⁷

27: Lehengo sinkopa bera berriro: *orla* ‘horrela’. Cf. 15. ler. Hurrengo hitza aditzondo adieraz: *umillic* ‘umilki’.

28: Zuzenketa: *escarri* > *eçarri*. Lehenago ere agertu da hitz hau bigarren ahalpaldian: *eçarri* (07).

29: *Arrengàtic* ‘hargatik’. Lehenago ere agertu zaizkigu honen antzekoak: *zerengatic* ‘zergatik’ (05), *orrengatic* ‘horregatik’ (19). Zuzenketa: *geldi* > *gueldi*.

30: Ekialdekoa: *deusgabe* ‘vencido’. Berebat esan daiteke hurrengo hitzagatik: *minçoa*. Cf. 24. ler.

³⁵ *Andreonea* irakurri beharrean *-d-* berridatzi behar dela erabakiz gero egokiena hitza bitan banatuta idaztea litzateke —*Andre Donea*—, testuetan beti ez bada ere gehienetan horrela ageri zaigulako.

³⁶ Cf. *OEHan* s. u. *Andredena*. Mitxelenak *OEHan* aipatzen ez diren zenbait datu ematen dituenek hauek ere erabili ditugu (*SHLV* 589).

³⁷ Cf. 33. oharren bukaeran esandakoa. Ondorioz, *seguroá / ònpeàn* errimari ez lioke egileak, seguru asko, desegoki iritziko. Cf. 18-20. eta 30-32. lerroen errimak.

31: Zuzenketa: *esta* > *eta*. Cf. 15. ler. Sinkopaz: *orla* ‘horrela’. Cf. 15. ler. Sorzezko Garbitasuna artean dogma ez zela hementxe ikus dezakegu, Bustamantek *opiniò ona* izenarekin aipatzen baitu fedeko egia ukaezin —bestela esanda, dogma— bihurtzea eskatzen duen bitartean.

32: Lerroaren hasierako adizki trinkoa subjuntibo adierakoa: *dela* ‘izan dadila’.³⁸ Aipagarria *-a* itsatsirik ez egotea hurrengoan: *egui*. Originalean *eguièta* dugularik, batera, elisioren bat egotea izan liteke azalpena: *Dela egui’èta fedeà*. Edozein modutan, Beriain XIX. mendear aurretik *-a* gabeko aldaera darabilen idazle bakane-takoa izatea ere gogoan hartu behar dela iruditzen zaigu.

4. Ondorioak

Testuaren nongotasuna da ondorio hauetan argitu nahi genukeen datu nagusia eta ia bakarra, poesiaren inguruko bestelako alderdi denak ez badira ere gehienak garbi xamar geratu direla uste baitugu. Testuaren ekialdeko izaera salatzen duen hainbat hitz badirela orain baino lehen ere esana dugu oharretan: *baraçèan* (01), *erran* (05), *orla* (15), *gayçoà* (22), *orày* (23), *deusgabe* (30), *minçoá* (30), etab.³⁹ Ezaugarri bakarra ikusten dugu honen aurkakoa: *segureá* (26).⁴⁰ Lehenago ere esan dugunez, baina, baliteke honen atzean errima kontuak edota beste hizkuntz ereduren bat aurkitzea. Ekialdeko etorki nabarmen hori zertxobait zehaztea komeni zaigunez, bada, Iparraldeko jatorria da beste ezer baino lehen baztertu behar genukeena: egilearen izena eta ofizioa aski argigarriak dira alderdi honetatik, eta egileari buruzko datuetatik atera dezakegun iritzia sendotu baino ez dute egiten testuaren beraren ezaugarriek (hasperenik ezak eta mailegu batzuen itxurak, esaterako).⁴¹

Nafarroa Garaian kokatzen garelarik, bada, oraindik gehiago zehazten saiatu behar ginatkeela dirudi. Nafarroa Garai horretan bereizi izan diren bi hizkuntz eremu nagusiak hartzen baditugu, baina, testuaren ezaugarriak biotako zeini dagozkion ez da erraza erabakitzen, nafarreraren barruan testuak oso itxura estandarra eta ‘kolore’ falta nabarmena duela ez baitago, izan ere, ukatzerik.⁴²

³⁸ Beriainek adibidez: *ala dela* ‘hala izan dadila’ (1626: 26, 27, 27, 53, 69).

³⁹ Zerrendaz kanpo uzten dugu ekialdean oso hedatuta egon arren bestelako eremu zabalak ere hartzen dituen zenbait ezaugarri. Cf. 42. oharren amaieran. Aipatutako ezaugarri bakoitzak, bada, XVII. mendeko edozein testu ekialdekoa den ala ez erabakitzekeo balioko liguke, salbuespenak salbuespen (Landucciok zerrendako bigarren hitza ez bide zuen erabat ezezagun; XIX. menderako behintzat mendebaldean ezaguna zen hirugarrena).

⁴⁰ Ekialdean hurrengo hau ere ez da ohikoena: *eçarri bèça* ‘ezar beza’ (28). Beriainek, baina, halakoren bat badakar: *ycusi deçaquela* / *ycus deçaquela* (1626: 47).

⁴¹ Orreagaz hegoaldera begira jartzen duten beste ezaugarrien artean honako hitz hau daukagu: *ago* (06). Cf. OEHan s. u. *aho*. *Jangoikoa* diptongorik gabeko aldaera ere lurralde horretan omen da ugariena: *Jangoichoàc* (12, 18). Cf. OEHan s. u. *Jaungoikoa*.

⁴² Francisco de Alesonek Felipe IV.aren omenez poesia aski ezagun bat argitaratu zuelarik, 1666an, Mitxelena hari buruz zioena garai beretsukoa den gure poesia honi buruz ere esan daiteke, neurri batean: «Muestra rasgos navarros —o, mejor, orientales— no muy marcados, por lo general» (TAV 137). Bustamanteren kasuan definizio falta hori gehiago dagokio, ordea, ekialde kutsu edo nafar itxurarik ezari baino, hizkera nafarren artean dagokion lekuari. Bustamante eta Alesonen testuak erkatzen baditugu, izan ere, nafarrera «usain» handiagoa du lehenak, gorago aipatu diren ezauga-

Hiztegiaren alderditik, dena dela, hegoaldeko nafarrerara begira jartzen gaituzten zenbait arrasto egon litezkeela deritzogu. Hurrengoa *-a* itsatsirik gabe erabiltzea, adibidez, ez da normalena: *egui* ‘egia’ (32). Hegoaldeko nafarreran omen da ezaguna, batez ere, hurrengoa: *escogitu* ‘hautatu’ (18). Utergako Beriain da garai hartan lehen hitzaren aldaera hori dakarren egile ia bakarra eta bigarrena ere, besteak beste, Beriainek berak darabil.⁴³ Deigarriagoa da hiztegi aldetik hurrengoa (testuan, esan bezala, hemen aipatzen denaz besteko adieraz erabilia): *burriña* ‘burdina’ (24).⁴⁴

Hiztegiko datu gutxi hauekin nekez ezar genezake, dena den, testuaren jatorria, are gutxiago esku artean ditugunak datu baino gehiago zantzu huts direnean (aurreneko biak gehienbat). Hiztegiaren esparru horretatik kanpora, gainera, poesiaren testutik ezer gutxi atera dezakegu berau hegoaldeko nafarreran kokatzen lagun lezakeenik.⁴⁵ Fonetika alderdian, adibidez, hegoaldeko nafarreran *daus* zabalpen handiko aldaera den bitartean, bestelakoa dugu poesia honetan: *deusgabe* (30). Hiztegiaren *bage* edo *zerik* bezalako aldaerarik ere ez dugu aurkitzen: *gabe* (09), *nola* (23), etab. Aditzaren morfologiak dioskunak inportantzia handiagoa izan lezake testua zein hizkerari atxiki behar zaion ezartzeko, baina, hemen ere, estandarrak dira oso testuak eskaintzen dizkigun aztergaiak: *audi bèza* (01), *nay diòt eman* (02), *çandu bazen* (03), *erran bèça* (05), *ysandu çen* (10), *nay balinbàdu* (11), *eman dezaque* (12), *ysandu cen* (14), *escogitu çuen* (18), *çen* (19), *balinbàdago* (22), *eçarri bèça* (28). Hegoaldeko nafarreran oso hedatuak diren zenbait aldaeraren arrastorik ez: *eman draucot*, *erran bez*, *nay barinbadu*, *eman zaque* edo *escogitu çue* gisakorik ez da hor ageri.⁴⁶

Datuokin esan ote dezakegu, beraz, hegoaldeko nafarrera behin bazterturik, bestelako nafar hizkeraren baten aurrean gaudela? Ez dirudi horren erraza. Lehenbizi, fonetika kontu hori eta hiztegiko adibide pareia geroago —XVIII-XIX. mendeaz geroztik— lekukotzen dira hegoaldeko nafarreraz, eta, halaber, aditzaren morfolo-

riak ez ezik beste zenbait ere biltzen baititu —nafarreraz aukera bakarra ez diren arren eta hortik kanpora ere ezagunak izanagatik— nafarreraren halako estereotipo bati hobeto erantzuten diotena: *çandu bazen* (1656) / *izan da* (1666), *veretaco* (1656) / *verezat* (1666), etab.

⁴³ Cf. *OEHan* s. u. *egia* eta *eskogitu*.

⁴⁴ Cf. *EAEL* 107. zb. Halaber: *OEHan* s. u. *burdina*. I. Caminok *burrin* hegoaldeko nafarreraren «ia esklusibo» diren hitzen artean aipatzen du, hizkuntz eremu honen eskualde guztietara iristen ez den arren. Beriainek, adibidez: *burniac* (114r). Nafarroan testu hau non kokatu jakiteko bidea eman lezakeen hitza dugu, beraz, honakoa. Hegoaldeko nafarreratik at ere Aezkoan eta Bizkaian —sartaldeko bizkaieraz— *burrin* ezaguna izatea ez zaigu, berriz, hemen gehiegi inporta, aurrean dugun testuak ez baitirudi aezkera, eta are gutxiago bizkaiera.

⁴⁵ I. Caminoren berriki ateratako artikulua erabiliko dugu, nagusiki, hegoaldeko nafarreran zer nolako ezaugarri ageri diren erreferentzia gisa (Camino 2003).

⁴⁶ Hegoaldeko nafarreraren ohikoak diren beste zenbait ezaugarri, aldiz, agertzen zaizkigu. Adibidez, (*h)ar-* hirugarren pertsonako erakuslearen erroari atzizkia eranstea *-rr-* dardarkari bikoitza daukagu: *arregàtic* (29). Hegoaldeko nafarreraren ezaguna bide da halaber hurrengoa: *zerengatic* ‘zergatik’ (05). Hirugarrenik, *-(e)s* instrumentala ere hizkera honetan da beste inon baino ugariagoa: *verris* (24). Honelakoak, ordea, Nafarroako beste leku batzuetan ere aurki ditzakegu. Lehenengoa Intzako sermoi batean dugu esate baterako: *arren* ‘haren’ (*ETZ* 180), *arri* ‘hari’ (*ETZ* 181), etab. Etxalarren ditugu, berriz, bigarren horren kidekoak: *zerengatic* ‘zergatik’ (*Contr.* 139), *orregatic* ‘horregatik’ (*Contr.* 139), etab. Amaitzeko, *-(e)s* instrumentala ezaguna da halaber iparraldeko nafarreraren zenbait eremutan. Cf. *FHV* 282. Caminok *-(e)s* edo *-(e)z* aldaeren banaketa zehatzago dakar aipatu artikuluan (2003: 453).

giako aipatu alderdietako batzuez ere horixe bera esan dezakegu: *nay barinbadu* edo *eman zaque* gisakoak ere geroago agertu zirela testuetan.⁴⁷

Bustamantek *eman draucot* edo *escogitu çue* erabiltzea ere erabakigarri gerta zeki-gukeen, halaber, testuaren nongotasuna ezartzeko, baina, oraingoan ere, erromantze honetan ez dugu halakorik. Gehienbat bigarren hori hegoaldeko nafarreraren ezau-garririk behinena jo izan den arren, halaz guztiz ere, ezaugarri bi horietarik ez bata ez bestea ez da ezinbesteko testu bat hegoaldeko nafarreratzat hartzeko, Bustaman-tek idazten zuen garaian forma aniztasuna baitugu inguru honetako testuetan bi al-derdi horiei dagokienez: Beriainek *digu* nahiz *draugu* sailtako adizkiak nahasian erabiltzen ditu, adibidez;⁴⁸ *-n* atzizkidun adizkiak ageri dira iraganean, gainera, au-tore horren beraren testuetan.⁴⁹

Ondorioz, XVII. mendeko testu bati nekez eskatu ahal izango diogu, hegoaldeko nafarreraren sailkatzeko, goragoko zerrenda hartan aipatu diren baldintzak, gehienak behintzat —*eman draucot*, *nay barinbadu*, *eman zaque*, *escogitu çue*—, betetzerik. Salbuespena *beza* aginterazko adizkia izan daiteke beharbada: Nafarroaren hegoalde inguruko testu zaharrek nahiz datu berriagoek *bez* erabiltzen zela dioskute (Camino 2003: 455-56).⁵⁰

Laburbilduz: Bustamanteren testuari hegoaldeko nafarreraren halako tankera bat ematen dioten zenbait elementu ditugu, hiztegiko daturen bat gehienbat, eta, horren kontra, aditzaren eremuko oraintxe arestian aipaturiko apokopea, edo, ondo esateko, apokoperik eza. Gainontzeko datuek testu nafar baten aurrean gaudela ziurtatzen dute, baina jatorri hori gehiago zehazten ez digute laguntzen. Hiztegiko arrasto urri horiek eta aditzaren ezaugarri bakar hori hartzen ditugula, bada, bi datuok oinarri guztiz ahula eskaintzen digute, batak bezala besteak, nongo euskararen aurrean gauden jaki-teko. Horrenbestez, hortik aurrera esan daitekeen oro espekulazio hutsa izango dela ja-kitun izanik ere, hala ere ez diogu uko egin nahi gure iritzia emateari, eta, errazenera joz eta elkarrekin bat ez datozen bi datu horietan oin harturik, iparralde eta hegoal-deko bi nafarrek bat egiten zuten inguruko testu baten aurrean egon gaitzkeela deri-tzogu. Egileari buruz gehiago jakiteak auzi hau argitzen lagun lezake, eta espero deza-gun noizbait arrazoa emango —edo kenduko— diguten datu berri horiek agertzea.

* * *

⁴⁷ Beriainek adibidez: *baldin badauil* (1621: 93r), *eguin dezaque* (1621: 90r), etab. Bigarrena 1609ko poesietan ere badator: *deçaque* (TAV115). Beriainek *çaque* / *deçaque* bikoteko bi elementuak omen dakartza, ordea, Intzaren arabera, nahiz guk, gainetik begiratu bat emanda, aurkitu ez ditugun. Cf. Intza 1921: 13.

⁴⁸ Cf. Beriainen adizkiok: *diçudan* (1621: 77r) / *drauçut* (1621: 76v), *digu* (1621: 10v) / *draugu* (1621: 18r), *diçuna* (1621: 44v) / *baytrauçu* (1621: 76v), etab. Beriainek erromantzean dugun adizki berbera ere bietara: *escacen diot* (1626: 52) / *eguiten draucot* (1626: 33). Beharbada, baina, hirugarren pertsona singularreko datiboa duten adizkietan *-i-* erroarekin dabil gehienetan: *diöçu* (1621: 59r), *dio* (1621: 53r), *diogu* (1621: 77r), *diotela* (1621: 18r), etab. Cf. Yrizar 1992: 480-481. Alabaina, 1609ko poesia batean *ematen dion* daukagu batetik, eta, bestetik, adizki horren be-raren baliokide trinkoa: *drauco* 'ematen dio' (TAV113-114).

⁴⁹ Bestelakoak, *-n* atzizkidun adizkiekin nahasian, 1609ko poesietan: *nîçu* 'nizun' (TAV112), *baçe* 'bazen' (TAV114), *çigu* 'zigun' (TAV116), etab.

⁵⁰ Cf. Beriainen hau esate baterako: *errambez* (1621: 90v). Beriainek berak beste hau ere badakar: *baldin eguin badez* (1626: 58).

ERANSKINA:
EUSKARA XVII. MENDEKO
ARTZAIN KANTA BATEAN (1629)

Erdarazko artzain kanta batean ageri den euskal testu zati bat emateko ere hauxe iruditu zaigu lekurik egokiena, Bustamantek idatzi omen zuen eta artikulua honekara ekarri dugun beste testu horrekin bai baititu lotura batzuk. Lehenbizi, euskararen bi lekuko hauek garaitu batean idatziak dira biak, hogeita hamar bat urteren aldearekin, eta, gainera, erlijio gaiko poesiak dira bata bezala bestea. Honekin lotuta, Ama Birjinaz hemen ematen zaigun irudia Bustamantek duenaren oso antzekoa da, sugeari burua zapaltzen ageri baita, eta, horrekin, bekatua garaitzen: *Al serpiente y culebras / Con valor... / Cabeças y cascos quiebras, / Rasgas caras, rompes sienes, / Quiebras puertas infernales* (06-10).

Urkizuren lehen esandako liburuan aurkitu dugu euskal testu labur hau dakarren lanaren aipamena (Bustamanteri buruzko datuak biltzen genbiltzala, hain zuzen ere, eta kasualitatez):⁵¹ *Ramillette de divinas flores para el desengaño de la vida humana recopiladas con diligencia de los mejores y mas famosos poetas de nuestros tiempos*. Urkizugan, bada, Belgikako Antwerpen hirian artean espainiarren mende zegoela 1629an argitaratu atera zen lan honi buruz zera irakur dezakegu (2000: 179):⁵²

A lo largo del XVII al igual que en el XVI no faltan villancicos en diversas lenguas entre las que aparece el personaje del vizcaíno mezclando a su castellano «sui generis» palabras en euskera como en éste cuyo título es: *Villancicos nuevos en seys lenguas, castellano, portugués, vizcayno, gallego, morisco y guineo*.

Urkizuren aipuan kurtsibaz den hori liburuaren zati baten izenburua litzateke, 242-61. orrialdeak hartzen dituen liburuaren azken aurreko zatiaren izenburua. Orrialde hauetan bederatzi konposizio ikus ditzakegu (izenburuan hizkuntza aipatu ezean gaztelania arruntean idatzirik): «Villancico primero» (242-44), «Villancico en gallego» (244-45), «Otro en portugues» (245-46), «Coloquio» (246-54), «Villancico» (255-56), «Otro en guineo» (256-57), «Otro en vizcayno» (257-58), «Otro en morisco» (258-59), «Seguidillas al Nacimiento» (259-61). Zazpigarren hori da guri interesatzen zaiguna, jakina, «vizcayno» deritzon hizkuntza horretan idatzitakoa: aurrerago ikusiko dugunez, baina, hegoaldeko euskaldunen ahotan garaiko espainiar literaturak jarri ohi zuen erdara gaiztoa baino ez da artzain kanta horretan daukaguna, gehienetan —ondoko «guineo» edo «morisco» horiek bezala— irakurle edo entzulei barre eragiteko erabiltzen zen gaztelania mordoilo estereotipoz betetakoa. Salbuespena aski itxuragabetuak egon arren euskarazko diruditen tarteko bi lerro genituzke: horietan izan dira, hain zuzen, eranskin honen eragileak.

⁵¹ Cf. 8. oharrean esanikoa.

⁵² Palauzan 1620 aipatzen da ale baten edizio urtetzat; Palauk berak urte hori hustzat bide du alabaina (Palau y Dulcet 1962: 43).

Liburuari buruz beste ezer gutxi dugu eransteke, gainerako zatieta ez baita ezer hemen interesatzen zaigunik. Erabilitako alez den bezanbatean, Espainiako Erret Akademiako alearen kopia erabili dugu batetik, eta, bestetik, Londresko British Library-tik bidalitako beste kopia batez ere baliatu gara halaber. Bigarren hau da facsimile gisa eskaintzen duguna (77-79).⁵³

Egiletzari dagokionez, liburuan jasotzen diren literatur piezen biltzailearen izena da ezagutzen dugun datu bakarra, izenburuari jarraitzen dioten hitzotan laburdura batez adierazia: *Ramillette... Recopiladas con diligencia de los mejores y mas famosos poetas de nuestros tiempos por P. F. G. C. D.* Aipaturiko BL liburutegi horren katalogoan laburdura honen esanahia ikus dezakegu: Zaragozako Padre Fray Geronimo Carmelita Descalzo delako fraidea izan zen testu horiek bildu eta argitara zituena. Zaragozan 1590ean jaioa genuen eta gaztetan militarra izandakoa: Flandriara armadana joan zelarik, ordea, 1613an fraide sartu zen aipatu ordena horretan.⁵⁴ Geronimo de la Madre de Dios erlijio izen berriarekin lauzpabost liburu argitaratu zituelarik, bada, Antwerpen hirian bertan hil zen handik urteetara, 1661ean.⁵⁵

Biltzailea nor izan zen ezaguna da, beraz, baina egilea nor izan zenik ez dakigu. Liburuaren azalean garaiko poetarik hoberenek, osperik gehiena zutenek, eginak dirrela ikusi dugu arestian, eta sarreran ere antzeko zerbait irakur dezakegu: Iuan Bravo delako horri eskaini dion obra hau omen da, esaten denez, «forxada en la fragua de los mejores y mas eminentes ingenios que en materia de poesia fomentò Espanna». Originala eskuizkribu edo lan inprimatu batetik jaso zuen ere ez dakigu, eta denbora faltaz saiatu ere ez gara egin aurkitzen. Gainera, ezagutzen ditugun euskal artzain kantetakoaren batean euskarazko hitz horiek ageri diren ere ez dugu begiratu. Oraingoz bego gai hau, horrenbestez, bere horretan.

Euskarazko testua dakarren artzain kantari heltzen diogularik, bada, bestelako ezer baino lehen testua bera eskaini nahi genuke. Originaleko testuak ez du aldaketa handiren beharrik: <s> luzeentzat ere grafia arrunta erabili dugu eta egokitu egin dugu halaber, zertxobait, puntuazioa (euskarazko testua dugu honetan salbuespen, kurtsibaz idatzi duguna, oraingoz hor originaleko puntuazioari eusten baitiogu). Aldaketa txiki hauek sarturik, bada, testuaren transkripzioa honako hau litzateke:

Otro en vizcayno

Oy principias nuestros bienes,
Oy feneces nuestros males,
Porque en pesebre y portales
A Iuan Guaicoa le tienes.

⁵³ Honakoak dira erabili diren bi aleen signaturak: Academia Española (37-X-25), British Library (11450.aa.32).

⁵⁴ Euskarazko testu zatia duen liburua, dena dela, militar bati dago eskainia: «Al maestro de campo Iuan Bravo de Lagunas, del Consejo Supremo de Guerra de Su Magestad, y su castellano del castillo de Amberes».

⁵⁵ Biografiari buruzko datuetarako: *Bibliotecas antigua y nueva de escritores aragoneses de Latassa aumentadas y refundidas en forma de diccionario bibliográfico-biográfico* in 155.210.60.15/latassalla-tassa.html (Gómez Uriel 1999). Zehatzago, hurrengoa izan da erabili dugun artikulua: «Jeronimo de la Madre de Dios (de Flandes)» in 155.210.60.15/latassa/J/Latassa_J1404.html. Bibliografia gaietarako: Palau y Dulcet ²1954-1955: 52; Simón Díaz 1982: 194.

- 05 Andrana Maria, vos
 Al serpenton y culebras
 Con valor, juras a Dios,
 Cabeças y cascos quiebras,
 Rasgas caras, rompes sienes,
 10 Quiebras puertas infernales,
 Porque en pesebre y portales
 A Iuan Guaicoa le tienes.

*Gueire, cerue, tacoa,
 E me e derba, guachinda.*

- 15 Aunque desnudo està,
 Es hermoso Iuan Guaycoa.
 Tu le traes, tu le vienes,
 Tu nos das tesoros tales,
 Porque en pesebre y portales
 20 A Iuan Guaicoa le tienes.

Oy principias nuestros bienes,
 Oy feneces nuestros males, &c.

Euskarazko zatiari dagokionez, iruditzen zaigu hitzen banaketa moldatu eta dauden huts ugariak zuzendurik originala honelako zerbeit izan zitekeela:

*Gueure ceruetacoa,
 Ume eder bat guacean da.*

Euskarazko testu zati txiki honetan hitz bat dugu oroz gain nabarmendu beharreko: *guacean* ‘ohatzean’. Bustamanteren testuak hemengo beste honekin dituen antzekotasunak aipatu ditugularik, eranskin honen hasieran, aipatu hitz horri esker beste arrazoi bat dugu bi testuak lotzeko: *guacean* aldaerak, izan ere, zalantza gabe garbi uzten digu beste testu nafar baten aurrean gaudela. Norbaitek pentsa lezake, eta arrazoiz pentsatu ere, testuan badela beste hitz bat nafar jatorri horren kontra mintzo zaiguna, eta, hain zuzen ere, lehenago —63. orrialdean— sartaldekotzat jo duguna: *Andrana Maria* (05). *Andrana* garaiko espainiar idazleentzat ez bide zen erabat ezezaguna, ordea, euskaldunen ahotan jarritako hitz gisa, eta seguru asko ez zitzaion egileari iritsiko beste testu labur honen bide beretik, lehenago aipatu den euskaldunen gaztelania estereotipatu horren ezagutzatik baizik.⁵⁶ Jaungoikoaren izenak testuan hartzen duen formari buruz ere gauza bera esan dezakegu, hots, espainiar literaturan oso ezaguna dela hemen duen itxura berarekin: *Iuan Guaicoa* (04, 12, 16, 20).⁵⁷

⁵⁶ Adibidez Lope de Vegaren hau har zezakeen eredutzat: ¡Oh, hermosa Andrana Maria! ¡Oh, hermosa María Andrana! (Legarda 1954: 148 & 370).

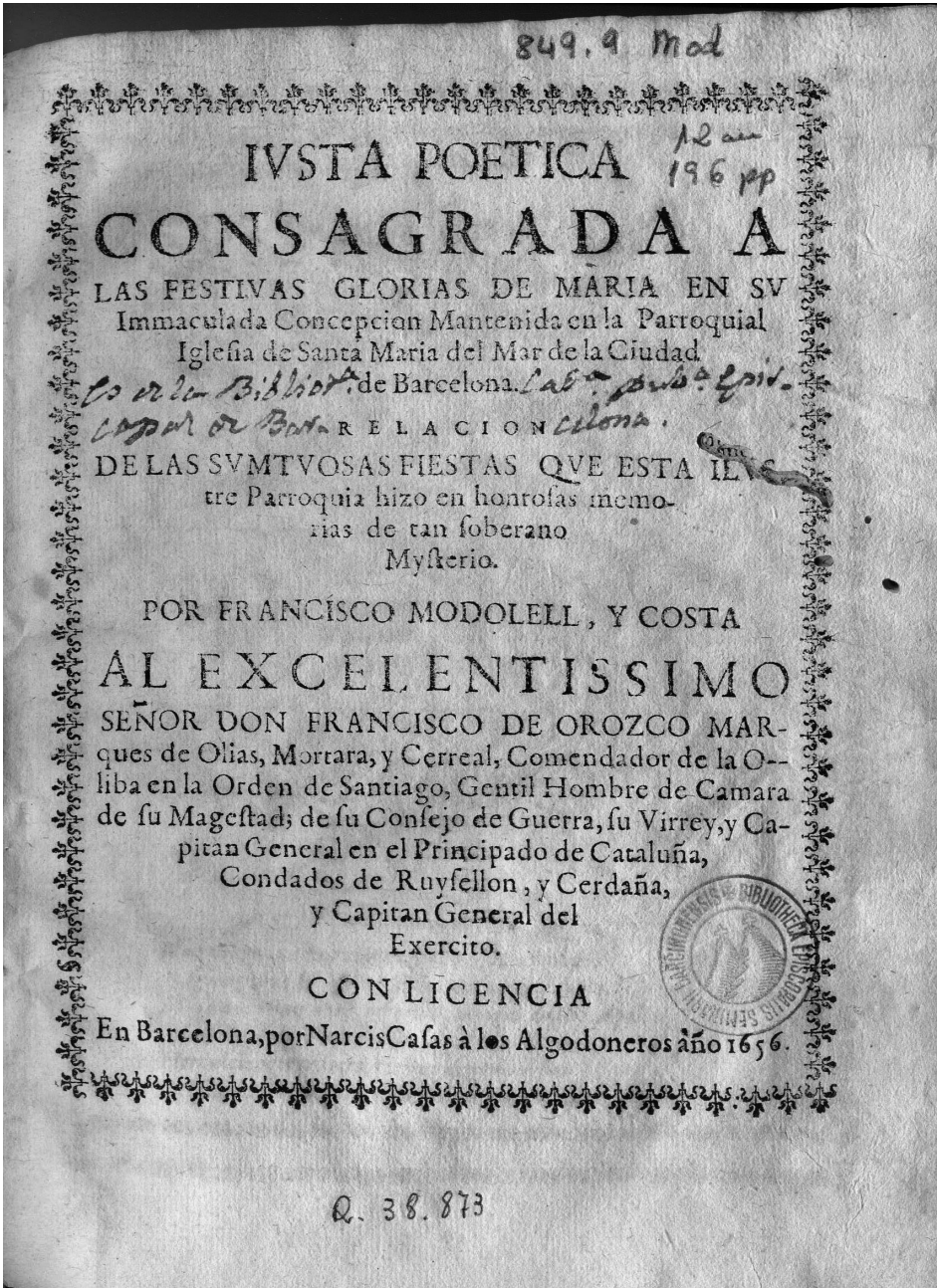
⁵⁷ Cf. Legarda 1954: 151 & 554. Legardak hitz hau ageri den hainbat testuren adibideak dakartza (1954: 123, 210, 228, 261, 370). Batzuetan —Quevedok adibidez— *Jaungoicoa* aldaera zuzena ere ezagutzen dute (Legarda 1954: 205 & 397).

5. Aipamenak

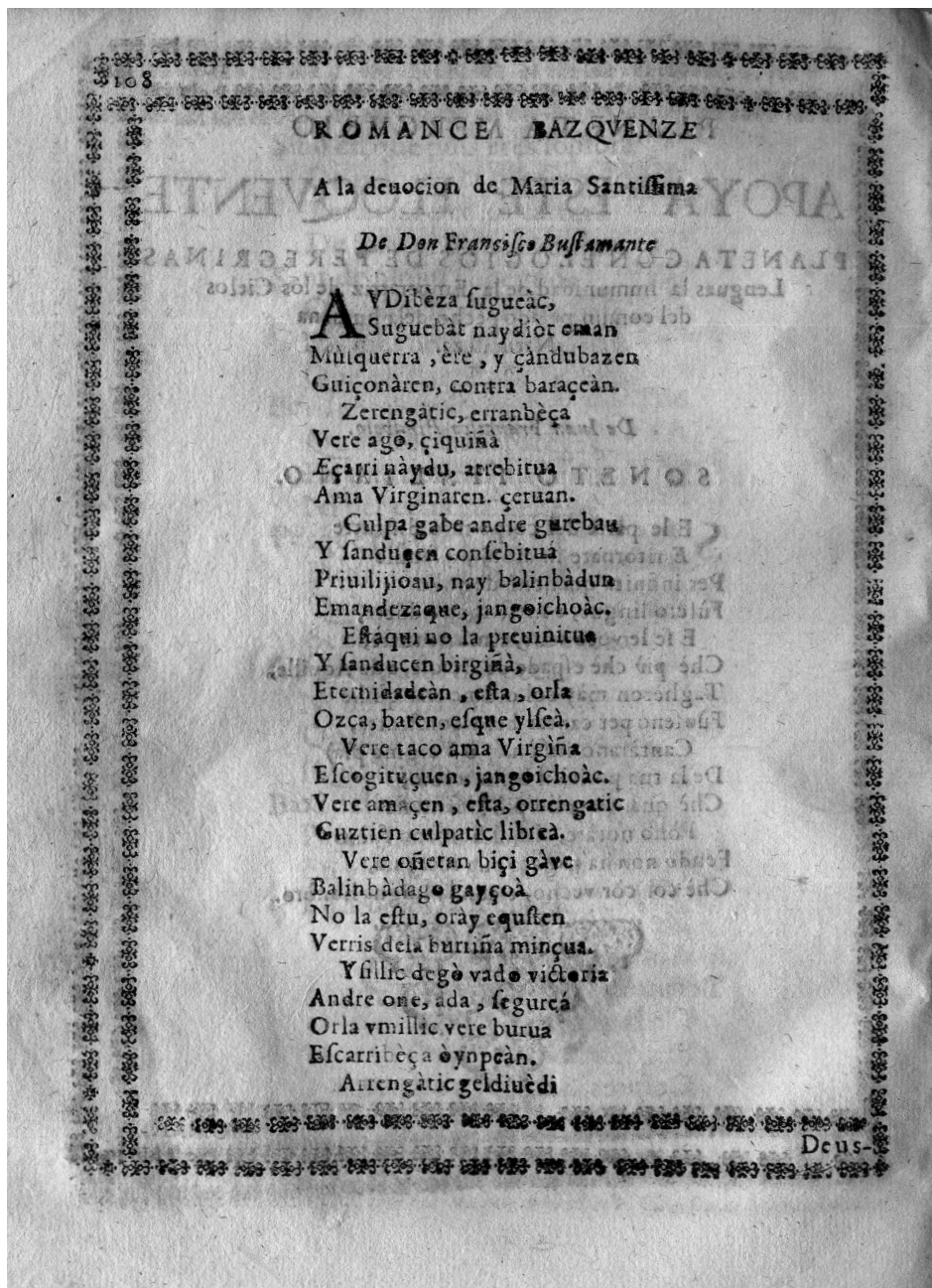
- Aldazaval y Murguia, P. J. de, 1790, *Ama Virgina Santissima Yciarcuaren bederatzi urrena*, Fermin Huarte, Tolosa.
- Altuna, F., 2001, «*Rosabella* 1550. urteko komedian lau esaldi euskaraz», *ASJU* 35: 1, 271-80.
- , 2007, «Ataungo sermoia euskaraz (xviii. mendea)». Argitaratzeko.
- Altzola, M. B., 1974, «Euskal idazle ez ezagun bat: Isasondoko Azubia apaiza, xvii. mende-koa», *BAP* 30: 3-4, 491.
- Berriain, J. de, 1621, *Tratado de como se ha de oyr missa*, Carlos de Labayen, Iruñea. Edizio facsimilea: Hordago, 1980, Donostia.
- , 1626, *Doctrina christiana*, Carlos de Labayen, Iruñea. Rosa Miren Pagolaren edizio kritikoa: «Berriainen dotrina», *Enseiukarrean* 11, 1995, 15-69.
- Bilbao, J., 1972, *Eusko bibliographia* II, Auñamendi, Donostia.
- Camino, I., 2003, «Hego-nafarreraren egituraz», *FLV* 35: 94, 427-68.
Contr. = Sarasola 1983.
- Diccionario de Autoridades* = RAEL 1726-1739.
- Dodgson, E. S., 1901, *The verb in the second book in Gipuskoan bask*, Stephen Austin and Sons, Hertford.
- , 1906, «Libro curiosísimo», *El Nervión*, 1906-03-16.
- EAB* = Elizen Arteko Biblia Elkartea 1998.
- Eael* = Leizaola 1983.
- Elizen Arteko Biblia Elkartea, 1998, *Elizen Arteko Biblia*, Bibli Elkartea Batuak & Euskal Elizbarrutiak, Lazkao / Donostia (= *EAB*).
- Espasa* = Espasa-Calpe 1908-1930.
- Espasa-Calpe, 1908-1930, *Enciclopedia General Ilustrada Europeo-Americana*, Espasa-Calpe, Madril. Edizio facsimilea: Espasa-Calpe, 1988, Madril (= *Espasa*).
- Etxeberri, J., 1669, *Manual devotioñezcoa*, I. Mongiron Millanges, Bordele. Patxi Altuna-ren edizio kritikoa (1. zatiarena): Mensajero, 1981, Bilbo.
- ETZ* = Satrustegi 1987.
- FHV* = Mitxelena 1977.
- Gorostegui, F. M. de & Zelaya, J. E. de, 1881, *Una contestacion*, Pablo Martinez, Azpeitia.
- Intza, D., 1921, «Naparro'ko aditz-laguntzalea zuketazko esakeran», *Euskera* 2: 2, 3-35.
- Irazuza, J. de, 1739, *Doctrina christiana*, Joseph Joaquin Martinez, Iruñea.
- Isasti, L. de, 1850, *Compendio historial de la M. N. y M. L. provincia de Guipuzcoa*, Ignacio Ramon Baroja, Donostia. Edizio facsimilea: La Gran Enciclopedia Vasca, 1972, Bilbo.
- Izengabea, 1596, *Refranes y Sentencias*, Pedro Porrallis, Iruñea. Edizio facsimilea: *La Gran Enciclopedia Vasca* X, 615-82, La Gran Enciclopedia Vasca, 1979, Bilbo (= *RS*).
- Kardaberaz, A., 1761, *Eusqueraren berri onac*, Antonio Castilla, Iruñea. Edizio facsimilea: *Obras completas de Agustín de Kardaberaz* I, 155-70, La Gran Enciclopedia Vasca, 1974, Bilbo.
- , [1761?], *Doctrina cristiana edo cristau dotrina*, Antonio Castilla, Iruñea.
- , [1762?], *Doctrina cristiana edo cristiñau dotrinea*. Edizio facsimilea: *Obras completas de Agustín de Kardaberaz* I, 399-455, La Gran Enciclopedia Vasca, 1974, Bilbo.

- Knörr, E., 1983, «Una traducción de Uriarte al vascuence alavés: la bula *Ineffabilis* de 1864», *Iker* 2, 279-316, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1991, «La traducción suletina de la bula *Ineffabilis* por Intxauspe», *Memoria L. Mitxelena magistri sacrum* I, 459-83, *ASJU*ren Gehigarriak (14. zenbakia), J. A. Lakarra (arg.) & I. Ruiz Arzalluz (lag.), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia.
- Láriz, F. X. de, 1773, *Cristau dotrinaren esplicacioa. Explicacion de la doctrina cristiana*, Antonio Sancha, Madril.
- Legarda, A. de, 1954, *Lo «vizcaíno» en la literatura castellana*, Biblioteca Vascongada de los Amigos del País, Donostia.
- Leizaola, F. (koord.), 1983, *Euskalerriko Atlas Etnolinguistikoa* I, Muniberen Eranskina, Aranzadi Zientzia Elkarte, Donostia (= *EAEL*).
- Madre de Dios, G. de la, 1629, *Ramillette de divinas flores para el desengaño de la vida humana recopiladas con diligencia de los mejores y mas famosos poetas de nuestros tiempos*, Cesar Ioachim Trogneseus, Antwerpen.
- Mitxelena, L., 1964, *Textos Arcaicos Vascos*, Minotauro, Madril. Berrikiago: *ASJU*ren Gehigarriak (11. zenbakia), Gipuzkoako Foru Aldundia & Euskal Herriko Unibertsitatea, 1990, Donostia (= *TAV*).
- , ²1977, *Fonética Histórica Vasca*, *ASJU*ren Gehigarriak (4. zenbakia), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia (= *FHV*).
- , 1987-2005, *Diccionario General Vasco. Orotariko Euskal Hiztegia*, Euskaltzaindia, Bilbo (= *OEH*).
- , 1988, *Sobre Historia de la Lengua Vasca*, *ASJU*ren Gehigarriak (10. zenbakia), J. A. Lakarra (arg.), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia (= *SHLV*).
- Modolell y Costa, F., 1656, *Iusta poetica consagrada a las festivas glorias de Maria en su Immaculada Concepcion*, Narcis Casas, Bartzelona.
- OEH* = Mitxelena 1987.
- Oihenart, A. d', 1657, *Les proverbes basques recueillis par le Sr. d'Oihenart plus les poesies basques du mesme auteur*, Paris. Argitalpen facsimilea: López Mendizábal, 1936, Tolosa.
- Palau y Dulcet, A., ²1954-1955, *Manual del librero hispano-americano* VIII, Librería Palau, Bartzelona.
- , ²1962, *Manual del librero hispano-americano* XV, Librería Palau, Bartzelona.
- RAEL, 1726-1739, *Diccionario de la lengua castellana*, Francisco del Hierro, Madril. Edizio facsimilea: Gredos, 1990, Madril (= *Diccionario de Autoridades*).
- RS* = Izengabea 1596.
- Sarasola, I., 1983, «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», *ASJU* 17, 69-212. Berrikiago: *ASJU*ren Gehigarriak (11. zenbakia), Gipuzkoako Foru Aldundia & Euskal Herriko Unibertsitatea, 1990, Donostia (= *Contr.*).
- Satrustegi, J. M., 1987, *Euskal testu zaharrak* I, Euskaltzaindia, Iruñea (= *ETZ*).
- SHLV* = Mitxelena 1988.
- Simón Díaz, J., ²1973, *Bibliografía de la literatura hispánica* VI, CSIC, Madril.
- , 1982, *Bibliografía de la literatura hispánica* XII, CSIC, Madril.
- , 1992, *Bibliografía de la literatura hispánica* XV, CSIC, Madril.
- TAV* = Mitxelena 1964.
- Tellechea Idígoras, J. I., 1974a, «El licenciado don Domingo de Azubía. La Inquisición en Isasondo (1663)», *El Diario Vasco*, 1974-07-12, 24.

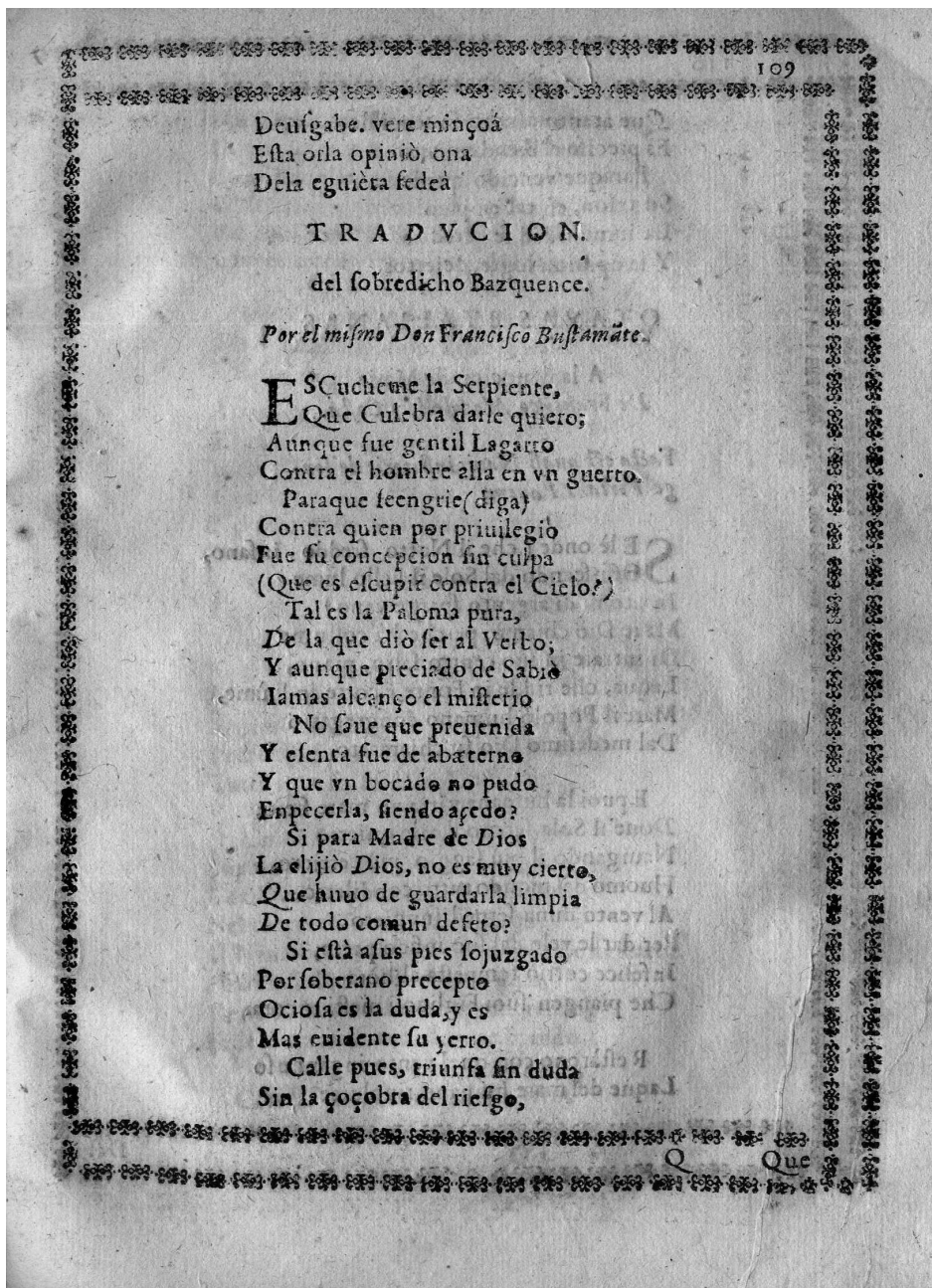
- , 1974b, «El licenciado don Domingo de Azubía. Una biblioteca clerical del siglo xvii», *El Diario Vasco*, 1974-07-13, 24.
- Urkizu, P. (zuz.), 2000, *Historia de la literatura vasca*, UNED, Madril.
- Urquijo, J. de, 1906, «Bibliografía vascongada», *El Correo de Guipúzcoa*, 1906-03-13.
- Yrizar, P. de, 1992, *Morfología del verbo auxiliar alto navarro meridional*, Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia, Iruñea.

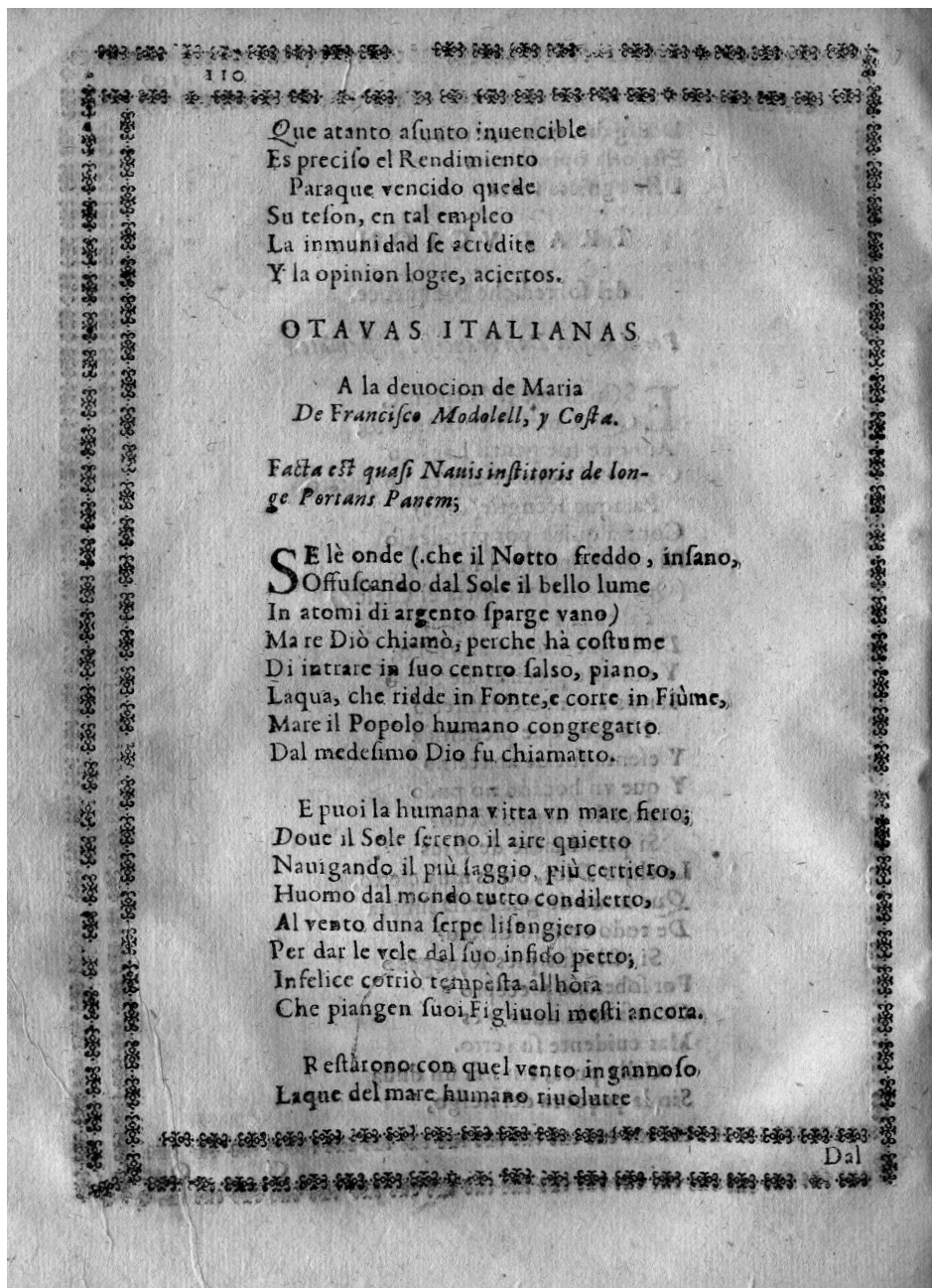
Iusta poetica, Bartzelona 1656, portadako orrialdea
 (Biblioteca Pública Episcopal del Seminario de Barcelona)

Iusta poetica, Bartzelona 1656, 108. orrialdea
 (Biblioteca Pública Episcopal del Seminari de Barcelona)

Iusta poetica, Bartzelona 1656, 109. orrialdea
 (Biblioteca Pública Episcopal del Seminari de Barcelona)

Iusta poetica, Bartzelona 1656, 110. orrialdea
 (Biblioteca Pública Episcopal del Seminari de Barcelona)

RAMILLETTE
DE DIVINAS
FLORES
PARA EL
DESENGAÑO
DE LA
VIDA HUMANA

Recopiladas con diligencia de los me-
res y mas famosos Poetas de nuestros
tiempos, por P. F. G. C. D.

EN AMBERES,
Por Cesar Ioachim Trognesius,
M. DC. XXIX.

Cum gratia & Privilegio.

a la natiuidad de N. S.

257

Todo famo gente franca,
 E famo poco discreta,
 De Mandinga e san Tome,
 Guaçamba guaçambe,
 E de Cabouerde fa,
 Guaçambe, guaçamba.

Nino mio, bofe perdona,
 Non traemo que ofrecer,
 Mas venimo a fazer
 Vna dança tordillona,
 Mudança sabe Cope,
 Guaçambe guaçamba,
 Tamborilico tocar,
 Guaçamba, guaçambe,
 Nino Dioso por mi fe, &c.

Otro en Vizcayno.

OY principias nuestros bienes,
 Oy feneces nuestros males,
 Porque en peñebre, y portales
 A Iuan Guaicoa le tienes,
 Andrana Maria vos
 Al serpenton y culebras
 Con valor juras a Dios,
 Cabeças y cascos quiebras,

Rafgas

258 *Villancicos*
 Ralgas caras, rompes sienes,
 Quebras puertas infernales,
 Porque en pesebre y portales
 A Iuan Guaicoa le tienes.

Gueire, cerue, tacao,
 E me e derba, guachinda,
 Aunque desnudo està,
 Es hermoso Iuan Guaycoa,
 Tu le traes, tu le vienes,
 Tu nos das tesoros tales,
 Porque en pesebre y portales
 A Iuan Guaicoa le tienes,
 Oy principias nuestros bienes,
 Oy feneces nuestros males, &c.

Otro en Morisco.

CHristianilio querer xer.
 De Mahoma renegar,
 Pues nos venis a xaluar
 Este niño que nacer.

Del Alcoran renegar,
 De Mahoma, y de su xeta,
 Porque xer falso profeta,
 Y no tener que dudar.
 Si me xaber entender,

No